

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

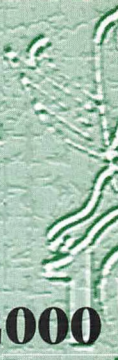
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

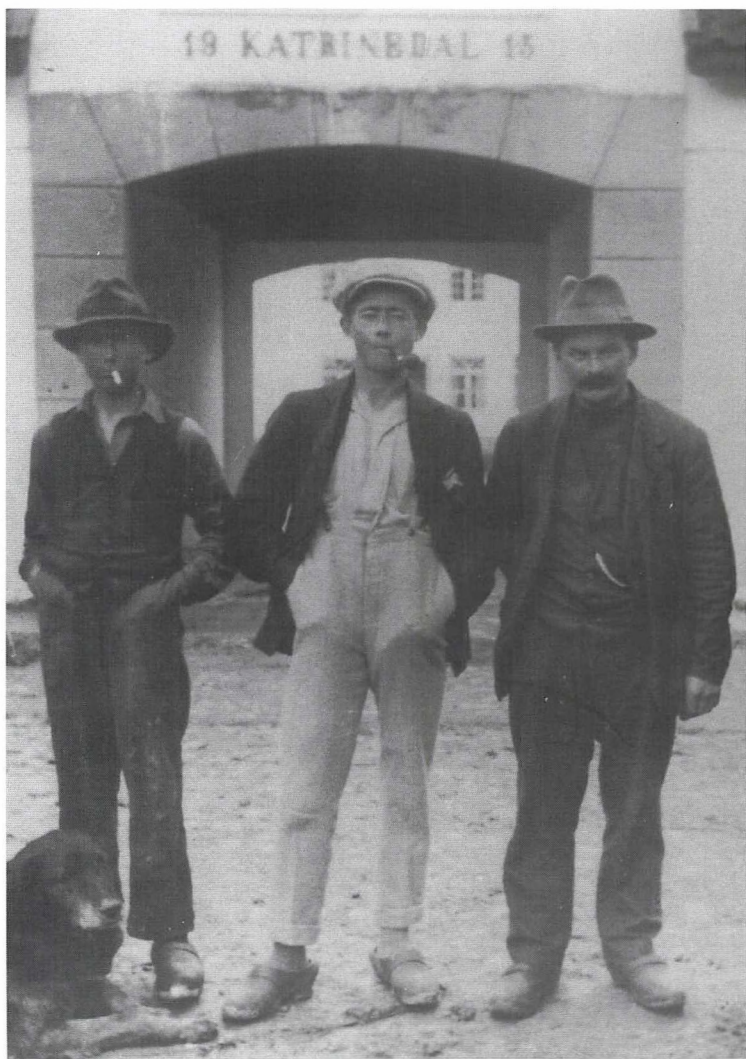
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

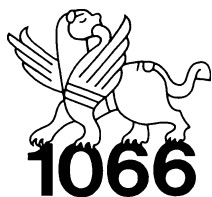

30. årgang nr. 1 2000

Marts

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.xcu.com/mmdesign99/hastings
e-mail: hastings@get2net.dk

Ansvarshavende redaktør

Jørgen Mikkelsen, ph.d., arkivar ved
Landsarkivet for Sjælland m.m.
Jagtvej 10, 2200 København N
e-mail: jm@lak.sa.dk

Anmeldelsesredaktør

Peter Henningsen
e-mail: henningsen@mail.tele.dk

Layout- & billedredaktion

Berit M. Christensen, Pelle Larsen &
Hans-Micael Søndergaard
e-mail: hans-micael@post.tele.dk

Redaktion

Mogens Bak-Hansen, Stella Borne, Michael
Bregnsbo, Berit M. Christensen, Peter Hen-
ningsen, Birgitte Holten, Kirsten Villadsen
Kristmar, Kirsten Kvist, Pelle Larsen, Rasmus
Mariager, Jørgen Mikkelsen, Sniff Nexø, Chri-
stian Nicolaisen, Mia Münster-Swendsen, Hans-
Micael Søndergaard

Ekspedition

Christian Nicolaisen
Christianevej 64, st.tv.
2860 Søborg, tlf.: 39 67 18 55
e-mail: chrino@get2net.dk

Priser

30. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 175,-
Introduktionstilbud for
studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10.8 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l.
bedes rettet direkte til postvæsenet. Eftertryk
tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

30. årgang nr. 1, marts 2000

Sniff Andersen Nexø

"Hvor Skoen trykker..." – Arbejder- og husmandsforeninger i
en lokal moderniseringsproces 3

Torben Svendrup

Masser af sild. Om sildefiskeriets betydning i dansk middel-
alderøkonomi 15

Jens Chr. Kildemoes Hansen

Invasionskrig eller borgerkrig – Det delte Vietnam og det
kommunistiske parti 22

Anmeldelser

Jens Holmgaard: "...uden at landet besværes."
(Michael Bregnsbo) 30

Signe Mellemsgaard: *Kroppens natur - Sundhedsoplysning og
naturidealer i 250 år*
(Jes Fabricius Møller) 33

(Joakim Lund) 36

Erling Bjøl: *Hvorfor krig?*
(Kaj Verner Nielsen) 41

Ole Knutzen: *Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter
Knutzen og Regeringskrisen 1940-41*
(Steen Ousager) 45

Peter Henningsen

Homo Rusticus (I): bagsiden

Forsideillustration

*Landarbejdere og husmænd i dekorativ opstilling foran den statelige
indkørsel til den mønske proprietærgård Katrinedal omkring 1925.
Den sociale kontrast er iøjnefaldende – landarbejdernes organisering
i sygekasser skabte sammen med de sociale love fra slutningen af
1800-tallet et vist mål af tryghed, mens et spirende krav om større
lighed med de heldigere stillede gårdejere længe overdøvedes af
forsikringer om det gode forhold og det store fællesskab. Foto:
Arbejdernes Bibliotek og Arkiv, billedarkivet Udsnit.*

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspeciale og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

“Hvor Skoen trykker...”

Arbejder- og husmandsforeninger i en lokal moderniseringsproces

De store landboreformer førte til opløsningen af landsbyfællesskabets binding og fæstesystemets åg og skabte plads til ‘Den ny Tids Bonde’: Den selvbevidste og initiativrige bonde tilkæmpede sig økonomisk velstand, åndelig dannelse og politisk indflydelse. Denne artikel handler om de mange husmænd og landarbejdere, som ikke nødvendigvis høstede samme fordel af fællesskabets forsvinden – og om de foreninger, som fik afgørende betydning i forandringen af deres verden. Rammen er Møn i perioden 1870-1905.¹

Af Sniff Andersen Nexø, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Afdeling for Sundhedstjenesteforskning, Københavns Universitet.

Den sidste halvdel af forrige århundrede var ramme om en eksplosiv foreningsdannelse, som bidrog til at omforme landbosamfundet. Foreningslivet domineredes af sognenes førende skikkelser, ofte de større gårdmænd, der også i bredere funderede foreninger spillede den centrale rolle som i gangssættere og ledere. Men også for de ubemidlede lag af landbefolkningen udgjorde foreningerne en praktisk og mental platform, ud fra hvilken de agerede i den virkelighed, der var deres. Her skal det primært handle om arbejderforeningerne og husmandsbevægelsen.

Foreninger og social identitet

For nogle forskere har især de praktiske og økonomiske aspekter ved foreningslivet stået i fokus, mens andre eksempelvis har peget på dets politiske rolle, eller på dets betydning for udviklingen af den moderne stat. Her betragtes foreningslivet som ramme om social identitetsdannelse og sociale strategier. Indenfor dette perspektiv kan man vægte kontinuitet eller forandring og hhv. fokusere på foreningernes videreførelse af traditionelle strukturer og relationer, eller betragte identitetsdannelsen i de ny foreninger som en modsætning til det tabte fællesskab.²

Mit udgangspunkt er, at en undersøgelse af identitetsdannelseprocessen i foreningerne kan bidrage til at belyse, hvordan en traditionel, relativt homogen og standsrelateret identitet gradvis afløses af mere differentierede kollektive identiteter knyttet til moderne interessegrupperinger. I den sammenhæng bør foreningerne ikke betragtes som blotte samlingssteder for mennesker, der allerede udgør en gruppe og *har* en fælles identitet. Derimod er foreningen i sig selv med til definere medlemsgruppens identitet og bringe den frem på den sociale scene. Social identitet er hverken given eller statisk, men dannes i en stadig pågående, kompleks og dynamisk proces. Og den konstrueres og rekonstrueres i en stadig definition af ‘vi’ og ‘de andre’, relationer, som udgør et væsentligt grundlag for menneskers opfattelse af deres månevremuligheder i samfundet, og dermed for deres strategier og handlen. Social identitet udgør derved en aktiv og dynamisk kraft i den historiske udvikling. Spørgsmålet er, om det giver mening at forsøge at beskrive sådanne processer entydigt som hhv. kontinuitet eller forandring, tradition eller modernitet.

Det nyttige i Arbejdersagens Fremme
Det gamle standsfællesskab omfattede

ikke blot jordopdelingen. Uden at være egalitær udgjorde bondestanden i relation til de øvrige samfundsgrupper en identitetsmæssig enhed med forholdsvis homogene livsbetingelser og interesser. Knyttet til fællesskabet var nogle traditionelle, frivillige hjælpeformer, hvorigennem fattige, syge og uheldsramte kunne opnå hjælp udenom den offentlige fattigforsorg.

Med 1800-tallets øgede kommunikationsveje blev det imidlertid mere almindeligt for mænboer at hjælpe nødstedte uden for sognets, øens, eller endda landets grænser. Til gengæld udløste lokalt og standsmæssigt tilhørsforhold ikke længere i sig selv hjælpen. Klager over en voksende fattigbyrde forårsaget af dovne, fordrukne og uansvarlige fattiges skamløse udnyttelse af den gode vilje prægede 1870'ernes og 80'ernes debat. Mange efterlyste en skarpere skelnen mellem værdige og uværdige trængende som udgangspunkt for tildelingen af såvel offentlig som privat hjælp.³

Parallelt hermed optrådte 'Arbejdersagen' som det måske hedeste debateme blandt såvel Rigsdagens politikere som fremsynede lokale kræfter i de tidlige 1870'ere. Engagementet i sagen byggede på den opfattelse, at ikke al fattigdom var selvforskyldt – nogle af arbejderens problemer var affødt af den sociale og økonomiske udvikling. Som den mønske venstrepolitiker Frede Bojsen udtrykte det ved en arbejderfest i 1884: *"Vi bønder skylder Arbejderne en hel Del. Den Frigørelse, som Landboreformerne i Slutningen af forrige Aarhundrede bragte, kom kun indirekte Arbejderne til Gode [...] men der var ogsaa Fordele ved Jordfællesskabet, som Husmændene gik tabt af. Vi maatte derfor ikke glemme, at der var noget at gjenoprette. Hvad der kan gøres for Arbejderne nu, er Hjælp til Selvhjælp."*⁴

Med 'hjælp til selvhjælp' refererede Bojsen til de 'Arbejderforeninger', som fra 1860'erne bredte sig til alle øens sogne. Bag navnet gemte sig ikke faglige organisatio-

ner, men sygesikringsforeninger. Ideen om gensidig forsikring var allerede afprøvet på materiel ejendom. Nu skulle også arbejderens væsentligste besiddelse forsikres: Deres arbejdsevne. 'Arbejderne' var det store flertal af øens befolkning, hvis eksistens var helt eller delvist betinget af en lønindtægt, og for hvem sygdom kunne være første skridt ud på den sociale rutschebane; en uhomogen gruppe fra rene lønarbejdere over håndværkere til husmænd.

Arbejdskraftens forsikring blev nærmest synonym med arbejdersagen – og med løsningen af de sociale problemer. I venstreavisen Møens Folkeblad blev sagens 3-dobbelte funktion således præsenteret: *"Om det nyttige i Arbejdersagens Fremme, ere uden tvivl Alle enige, idet man er sikker paa, at den gavner baade Arbejderen og Arbejdsgiveren, dels ved den Selvstændighed, som Arbejderen derved skaber sig og dels ved det gode Forhold, som deraf vil fremkomme imellem Husbonden og Folken, samt gjøre alt tvungent Fattigvæsen overflødig."*⁵

Foreningerne skulle i første omgang sikre, at begrænsede sygdomsperioder ikke tvang arbejderne ind under den offentlige fattigforsorg, hvilken af mange betragtedes som 'et stortomsgribende Samfundsonde'. Muligheden for at nedbringe fattigudgifterne mærkbart gennem arbejdskraftens forsikring var et tungtvejende argument for at fremme sagen.⁶

Der var dog, som antydnet i citatet, langt mere end skattebyrden på spil. Formand Simonsen fra Borre Sogns Arbejderforening fremmanede socialismen i dens 'afskyelige og samfundsopløsende Skikkelse' og den grænseløse elendighed, *"saa fremt Dønningerne af et muligt Arbejders Bølger skulde naa ind i vort Fædreland, hvorfor det vil være paa Tide at søge Præservativer herimod."*⁷ Arbejderforeningerne var et sådant 'præservativ' imod de bølger af opstande, som havde præget mange andre europæiske lande. Ikke alene

Socialdemokratisk Forening i Damsholte på sommerudflugt til Fanefjord Skov, formodentlig omkring århundredeskiftet. Sommerudflugterne til Fanefjord Skov eller Møns Klint var ikke de ny foreningers opfindelse, men tilbagevendende begivenheder også i det gamle laugssystem, hvor f.eks. lokale gårdmænd stillede kørsel til rådighed ved den årlige tur for sognets ungdomslaug. Nu lagde også en forskelligartet skare af foreninger sommerturen ad skoven til. En del af disse udflugter er bevaret i form af det traditionsrige gruppebilleder, ofte fra højen ved skovens traktørsted – mange flere er formodentlig gået tabt (fra arbejderforeningernes indsamlingsfester findes der f.eks. ingen billeder på Møns Lokalhistoriske Arkiv). Også de socialdemokratiske arbejdere, som politisk stod for et opgør med traditionerne, videreførte dem, om end tilpasset en ny sammenhæng. Hvor det som oftest var Dannebrog, er det her de røde faner, der vajer over det forevige fællesskab. Billedets betydning er imidlertid den samme: Den fælles identitet understreges af foreningens symboler og erindringen om gode oplevelser i foreningens fællesskab. Foto: Møns Lokalhistoriske Arkiv.

den økonomiske sikring, men også arbejderne samfundsmæssige integration og demokratiske skoling skulle danne modvægt til disse skrækscenarier. Således glædede en gårdmand sig i 1879 såre over det talstærke fremmøde til den lokale sygekasses generalforsamling, som beviste, at arbejderne ”sætter Pris paa her at styre deres egen Sag og saaledes indøve dem i folkelig Selvstyre.”⁸

Mere end et Mundsveir

Af samme grund skulle arbejderne ikke løfte den store samfundsopgave udelukkende ved egne kræfter. Ikke alene var landbosamfundets fremmeste repræsentanter centrale i foreningernes stiftelse, organisering og drift. ’Det gode Forhold’ skulle også gerne give sig udslag i økonomisk støtte for med Simonsens ord at ”vise, at Folkeligheden er mere end et Mundsveir i de saakaldte Folkeforsamlinger.”⁹

Opfordringerne virkede. I 1870'erne og -80'erne modtog samtlige mønske arbejderforeninger frivillige bidrag fra 'Arbejdsgivere' eller 'Æresmedlemmer', hvoraf hovedparten var lokale gårdmænd. I de tidlige 1870'ere, hvor debatten om arbejdersagen var på sit højeste, kunne bidragene udgøre over en tredjedel af foreningernes samlede indtægter.¹⁰ Gaverne holdt dog ikke nær trit med medlemstallenes rivende vækst, og allerede ved udgangen af 70'erne meldtes om økonomiske problemer. En af løsningerne var store offentlige sommerfester til fordel for sygekasserne – men overskuddet kom primært fra de festende arbejders egne lommer.¹¹

I 1892 kom dertil den længe diskuterede lov om statslige bidrag til sygekasserne – i sammenhæng med loven om alderdomsunderstøttelse (forbeholdt medlemmer af sygekasserne) og den ny fattiglov, der skelnede nøjere mellem værdige og uværdige trængende. Sygekasseloven bibeholdt princippet om hjælp til selvhjælp, men foreningerne kunne nu opnå statsanerkendelse, med hvilken der fulgte et årligt statstilskud svarende ca. til medlemmernes egne kontingenter – et tilbud, kun en enkelt mønsk forening i længden afslog.

Med statsstøtten blev der taget et afgørende skridt bort fra det oprindelige grundlag for arbejderforeningerne. De velstillede standsfællers frivillige gaver afløstes af statens sociale forpligtigelse, og på Møn bortfaldt æresmedlemmernes bidrag helt med den nye lov. Man kunne således forvente, at 'Arbejdsgiverne' dermed havde udspillet deres rolle i foreningerne, men tværtimod var de fortsat stærkt repræsenteret i bestyrelserne og blev indbudt som hovedtalere og æresgæster ved de årlige fester.

Den værdige arbejder

Omkring århundredskiftet var ca. 5.300 ialt ca. 13.000 mønboer forsikret i en af øens sygekasser for ubemidlede.¹² Medlemskab var attraktivt af flere årsager. Mest

åbenlyst tilbød forsikringen arbejderne et vist mål af økonomisk tryghed gennem den fælles forsikring med støtte udefra. Samtidig understøttede foreningerne landarbejdernes håb om at skabe sig en plads som ansvarlige og respektable samfundsborgere. Denne ambition prægede den nye arbejderidentitet, som blev defineret i foreningernes regie.

I Borre Sogns Arbejderforening havde man som motto valgt ordsproget: *Hjælp dig selv, saa hjælper Gud dig*. Om det nu var Gud, gårdmanden eller staten der faktisk hjalp, ændrer ikke ved den grundlæggende pointe, at hjælpen var afhængig af, at man selv udviste ansvarlighed. Venstremanden Nøhr, formand for Møens Arbejderforening, mente, at den 'flittige Arbejder' ville forsikre sig for at bevare sin selvstændighed og holde sig fri af fattigvæsenet, hvorved det ville blive "*let at skjelne den lige-gyldige Uværdige fra den værdige Trængende*." Formand Simonsen supplerede: "*den, der ikke vil hjælpe sig selv, fortjener ej at hjælpes*", hvorfor det offentlige fattigvæsen i fremtiden ville være forbeholdt "*Samfundets Udskud*". Identiteten i arbejderforeningerne kunne på den måde defineres gennem en afstandtagen til 'de andre', de uværdige fattige, hvorved medlemmernes egen værdighed bestyrkedes og bekræftedes.

Desværre kommer arbejderbefolkningen sjældent selv til orde i kilderne i undersøgelsens tidlige periode. At Nøhr og Simonsen begge nåede at fejre 25 års jubilæum på formandsposterne og ustandselig indbødes som talere ved arbejderfesterne tyder imidlertid på, at deres skelnen mellem værdig og uværdig vakte genklang også blandt menige medlemmer. Skellet fremgår ligeledes af foreningernes love: Medlemskabet af en sygekasse var på én gang *adgangsbillet til værdigheden og forbeholdt de værdige arbejdere*, mens foreningerne forment fattiglemmer optagelse og ekskluderede medlemmer, som røg 'på kassen'.¹³

Modstykket til den negative identifikation af ‘de andre’ nedadtil i samfundet var tilbuddet om en positiv identifikation opetter. Uafsladeligt blev det gentaget, at arbejderne ved at vise samfundssind og ansvarlighed gennem viljen til selvhjælp ville vinde både tillid og agtelse blandt deres medborgere. Det ‘gode Forhold’, det store fællesskab mellem arbejdere og arbejdsgivere på landet, var tidens løsen, også efter at gavestrømmen til foreningerne var tørret ind. Ved de store arbejderfester løb fred og enighed som en rød tråd igennem de prominente borgeres taler.¹⁴ Og ved Møns Arbejderforenings 25 års jubilæumsfest i 1890 fik det gode forhold sit fysiske og symbolske vartegn, da man indviede foreningens første fane – et Dannebrog. Bojsen var som så ofte hovedtaler og modstillede her fædrelandets flag med socialisternes ‘røde Klud’: *“Den røde Fane betegner Brud med den bestaaende Samfundsorden. Naar danske Arbejdere vælger Dannebrog til Banner, saa betyder det, at de vil bygge paa den historiske Udvikling, at de vil værge den lovlige Orden, at de vil fremad i Frihed og Lykke og vinde Fremskridtet i rolig Forhandling med andre Samfundsklasser.”*¹⁵

Det store fællesskab og det gode forhold refererede ikke til en egentlig lighed, men snarere til en slags beslægtethed mellem den store og den lille landalmue på trods af forskelle.¹⁶ Men stadig tilbød det arbejderne plads i en ‘vi-gruppe’, som rakte langt ud over deres egne rækker og placerede dem sammen med de respektable dele af befolkningen og i utvetydig modsætning til ‘de andre’, de uværdige fattige. Et velkomment budskab hos en arbejderbefolkning, der var ved at blive sejlet agterud af udviklingen, og som måske kunne have sin tvivl med hensyn til det gamle fællesskabs fortsatte livskraft. I arbejderforeningernes regie lå løftet om, at fællesskabet ikke var gået tabt, omend det måske havde ændret karakter. Og håbet om at kunne hæve sig op mod en lysere fremtid i forening med bedrestillede fæller. Et vægtigt alternativ til de

socialistiske konfliktstrømninger, der ikke længere blot var et ekko fra et fjernt Europa.

Og dermed var Forholdet ude

I 1883 brød en konflikt mellem husmænd og gårdmænd i Fanefjord bogstaveligt talt ud i lys lue. Gårdmændene havde angiveligt forbrudt sig mod flere af deres fæstehusmænds hævdvundne rettigheder, og adskillige af sognets gårdmænd modtog anonyme trusselsbreve om, at deres gårde ville blive brændt af. Få uger efter opstod flere uforklarlige gårdbrande i sognet.¹⁷

Dramaet er enestående, men bitterheden over de gamle standsfællers svigt gik under mere fredelige former igen hos andre småfolk, som fra 1890’erne begyndte at komme til orde i Folkebladet og den ny Sydsjællands Social-Demokrat. I 1892 beklagede en mønsk arbejder f.eks., at *“det gamle Forhold var ikke mere, man kunde ikke gaa hen og faa Mælk eller den Slags, som i gamle Dage; nu fik man sin løn, og dermed var Forholdet ude.”* I Social-Demokraten skrev en tjenestekarl: *“Enkelte Steder har Bønderne det saa flot, at Karlene ikke kan komme ind i Stuerne, naar de skal spise, men maa opholde sig i Køkkenet eller et lille Rum ved Siden af, en Slags Borgstue, som adskillige af vore moderne Gaardmænd har faaet udrettet.”* Folkeholdet på gårdene var traditionelt blevet opfattet som en del af husstanden, omend ikke på højde med husbond. Udtrykkene for dette forhold – uskrevne rettigheder som mælk og kørsel, husbonds og folkenes fælles snaps, måltider og opholdsrum – var i færd med at forsvinde, og symbolikken i denne proces var enorm. Karlen var ikke alene om at ligne de moderne gårdmænd med forgangne tiders herremænd.¹⁸

For en del af de mønske arbejdere var den socialdemokratiske bevægelse et alternativ til det vaklende standsfællesskab. I 1896 stiftedes to socialdemokratiske foreninger på øen, og snart herefter en række

faglige organisationer.¹⁹ Krumtappen i den socialdemokratiske bevægelse var de fundamentale klasse modsætninger: *“Der er kun to Nationer i Verden”*, slog Social-Demokraten fast, *“Arbejderne og deres Undertrykkere”*.²⁰ Med dette som grundvilkår gav det ingen mening at forvente hjælp fra oven. Konflikter og konfrontation blev den direkte konsekvens af, at de tidligere standsfæller nu blev identificeret som klassemodstandere. Strejkerne og blokaderne nåede også Møn.²¹

Til gengæld blev de mønske arbejdere budt velkommen i arbejderklassens internationale fællesskab, som fik konkret udtryk eksempelvis i gensidig strejke- og blokadestøtte mellem de lokale organisationer og kammerater i ind- og udland, og symbolsk i højtideligholdelsen af arbejdernes internationale kampdag med røde faner, taler, musik og fællesspisning.²² Klasesolidariteten udgjorde de nye foreningers positive identifikationsramme og var samtidig både deres ypperste redskab og en nødvendig forudsætning for deres succes. Af samme grund var der kun foragt og afsky tilovers for de arbejdere, som svigtede fællesskabet.

I januar 1901 trak Venstre-kongen Bojsen sig fra Stegekredsen efter 32 år på tinge. Ved de to næste valg støttede socialdemokraterne den radikale Jens Jensen og beviste derved, at når arbejderne stemte sammen, var kredsen deres.²³ Efter Jensens død i 1905 fandt socialdemokraterne tiden moden til at stemme deres egen kandidat ind med støtte fra de klassebevidste husmænd. De opfordrede derfor husmændene til at stemme på deres socialistiske kollega Hans Christian Jensen *“ud fra det gamle Ord at den véld bedst, hvor Skoen trykker, som har den paa”*.²⁴ Social-Demokratens spalter havde længe været fyldt med skiftevis gode ord og alvorlige formaninger til de husmænd, som endnu ikke havde erkendt deres sande tilhørsforhold.²⁵

Blot en uge senere annonceredes imid-

lertid stiftelsen af et nyt parti, Folketingets (siden Det Radikale) Venstre, med støtte fra en række fremtrædende mønske husmænd, og mindre end to uger før valget stillede partiet en lokal gårdmand. Socialdemokraterne anklagede dem rasende for at svigte deres klassefæller og spille moderationen kredsen tilbage, og borgfreden var brudt: I den sidste intense valgkamp stod den bitreste strid mellem de to ‘arbejdervenlige’ partier, og valgets ubestridte sejrherre blev den moderate kandidat.²⁶

I den socialdemokratiske forståelse havde de radikale husmænd gjort sig skyldige i forræderi ved at stemme imod deres kammerater. Husmændene selv så deres samfundsposition og interesser i et andet lys.

De artige børns vækkelse

“Husmændene er jo i Kridthuset baade hos Højre og Venstre! Husmændene er Landets artige Børn. De artige Børn tier stille - og faar intet.” Således hed det i Folkebladet 16. september 1889. Der var dog noget i gære også blandt de artige børn, som efter århundrede- og systemskiftet overalt i landet sluttede sig sammen i husmandsforeninger. På de mønske husmandsmøder i marts 1902 var det bærende tema ønsket om selvstændighed, som i den vedtagne formålsparagraf ved husmandsforeningens stiftelse den 17. maj optrådte i to betydninger: *“Formaalet er [...] at værne og fremme Husmandsstandens Interesser i faglig Henseende og vække dens Selvstændighedsfølelse. Foreningen vil bidrage til at forøge Antallet af selvstændige Husmandshjem og værne og forbedre de bestaaende og i det hele taget saa meget som muligt bidrage til at gøre et Husmandshjem indbringende og værdifuldt.”*²⁷

Husmændenes selvstændighed krævede i første omgang løsrivelse fra de gårdmandsdominerede landboforeninger, som hidtil havde administreret deres anliggender. Selvstændigheden var imidlertid ikke blot en følelse, men også et konkret økonomisk mål: At skabe bæredygtige husmands-

Husmandskoner på rejse i 1914, heraf to mønboer (fra Hjelm og Dame). Tidligere kunne man leve et helt liv på Østmøn og aldrig besøge Vestmøn, og omtændt. De ny foreninger brød med den rent lokale forankring – fællesskaberne gik på tværs af lokalitet og defineredes i højere grad ud fra socialt tilhørsforhold. Denne udvikling afspejlede sig efterhånden også i udflugterne. En socialdemokratisk forening kunne f.eks. henlægge sommerudflugten til frænder i Vordingborg. Og husmændene arrangerede de berømte 'husmandsrejser', hvor repræsentanter fra forskellige naboejne mødtes omkring uddannelse og andre fælles anliggender. I husmandsforeningerne spillede kvinderne en eksplicit, egen rolle. Ambitionen om at gøre de små brug selvstændige krævede en stor og aktiv indsats af husmandskonerne – og ny viden og færdigheder var nødvendige forudsætninger. Husmandskonerne indgik derfor i deres eget netværk, og der var særlige rejser for (udvalgte) husmandskoner, hvor de kunne mødes med ligestillede udenøs fra. Kontakterne til fjeller i et langt større geografisk rum var med til at understrege det sociale tilhørsforholds betydning fremfor det lokale. Foto: Møns Lokalhistoriske Arkiv.

brug og dermed gøre husmandsfamilien uafhængig af lønarbejde uden for hjemmet. Bæredygtigheden skulle fremmes gennem intensiv drift med nye metoder og redskaber, og på sigt gennem fælles opkøb og udstykning af større jorder.²⁸

Med ønsket om økonomisk selvstændighed gik husmændene stik imod grundtanken bag den moderate husmandslov fra 1899, som kun tillod støtte til brug på mak-

simalt 1 td. hartkorn – netop for lidt til at brødføde en husstand uden anden indtægt. Ifølge en af lovens varmeste forkæmpere, Bojsen, var formålet da heller ikke at skabe selvstændige brug, men at gøre landarbejdertilværelsen netop så attraktiv, at den billige arbejdskraft ikke flyttede til byerne og “druknedes i Proletariatet” – og i socialismen.²⁹

Husmænd og egentlige arbejdere

Hvad det sidste angår, var de ny husmandsforeninger helt på linie med Bojsen: Ustandseltigt understregede husmændene foreningernes apolitiske karakter, eksempelvis her formand H.J.N. Hansen: *“Vi vil ikke danne politisk Parti; vi vil ikke sætte noget Skel imellem Gaardmænd og Husmænd eller Landarbejdere. Tværtimod, vi søger enhver Lejlighed til at faa dette Skel udslettet...”*³⁰

Adressen til socialisterne var klar – og i Borre reagerede socialdemokraterne ved at modarbejde medlemstegningen, så det ’røde’ sogn først fik sin husmandsforening i 1904.³¹ For de socialdemokratiske arbejdere var husmændenes separate og apolitiske organisering en kniv i ryggen: Som del af arbejderklassen burde de støtte den faglige og politiske kamp i stedet for at bøjne nakken for de store.³²

I stedet lagde husmændene afstand ikke alene til den socialdemokratiske bevægelse, men til arbejderklassen som sådan. *“De egentlige Arbejdere paa Landet havde ogsaa begyndt at slutte sig sammen, og nu kom Turen til Husmændene”*, hed det således på et af husmandsmøderne.³³ I overensstemmelse hermed blev medlemskab af husmandsforeningerne efter en heftig debat forbeholdt de allerede jorddrivende husmænd. Med formålsparagraffens *“forøge Antallet af selvstændige Husmandshjem”* mentes ikke at skaffe jord til de jordløse og inddragerne – men at gøre de allerede eksisterende brug selvkvørende. En væsentlig del af øens småkårsfolk var dermed på forhånd udelukket fra de fordele, som foreningen skulle bringe sine medlemmer. Husmændene nærrede intet ønske om hverken at inddrage eller at blive identificeret med den ’egentlige’ arbejderklasse, som rangerede betydeligt lavere på den sociale stige end de selv.³⁴

I Spænd med Gaardmændene

Til gengæld var deres fredelige hensigter og deres ønske om et velvilligt samarbejde

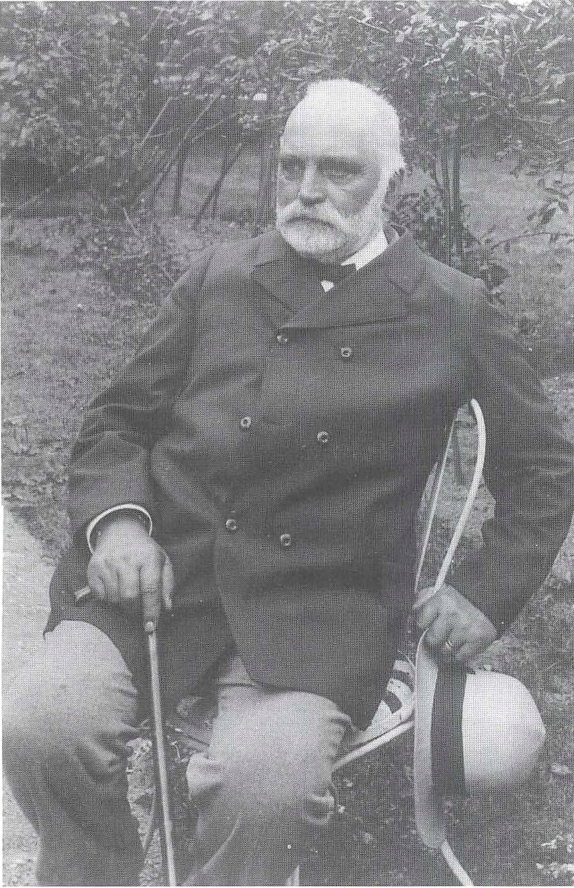
med de større bønder det mantra, som blev messet ved hvert eneste husmandsmøde. *“Gaardmændene kan være ganske rolige”*, forsikrede således den nybagte formand, *“Vi Husmænd vil kun vor egen Vækkelse, og [...] vi ved bedst, hvor Skoen trykker!”*. Folkebladet bød følgelig et overstrømmende velkommen til den ny forening, som ikke var en *“Udfordring til nogen Klassekamp. Husmændene mødte ikke som bemalede Indianere, der gaar paa Krigsstien. De vil byde Fredspiben til alle, der besøger dem i deres Wigwam”*.³⁵

Parallellerne til fællesskabsretorikken ved de store fester for sygekasserne er iøjnefaldende, og man kunne med datidens socialdemokrater undre sig over husmændenes manglende bevidsthed om og frigørelse fra en traditionel identifikationsramme. Men husmændenes samfundsopfattelse, identitet og strategi byggede på helt andre grundsten end den socialdemokratiske.

En af den mønske sammenslutnings fremtrædende skikkelser beskrev ved et agitationsmøde, hvordan husmanden *“kommer ind i en Balsal, finder sig en god Krog og slaar sig til Ro der med den Tanke; her har jeg en god Udsigt, og her bliver jeg og ser til. Men I skal ud af Krogene; det har tit været vor egen utidlige Beskedenhed og ikke de andre, der har sat os der. Frem paa Brædderne! Vi kan ikke vente, der kommer nogen og trækker os frem.”*

Året efter understregede en gæstetaler, at husmændene (i modsætning til andre) *ikke* havde organiseret sig *“paa Grund af, at de andre Samfundsklasser har rettet et Træk imod os; [...] da Samfundet ligesom Jorden er delt i bestemte over hinanden liggende Lag, maatte Gaardmandsklassen [...] af Vejen, før Husmændene kunde komme frem.”*³⁶

Husmændene så ikke deres situation og vejen til fremskridt i et klassekampsperspektiv – de ofte anvendte metaforer om voksne og børn vækker snarere minder om et moderat forældreoprør. Ligesom

Frede Bojsen, førende Venstre-politiker og Møns repræsentant i Folketinget gennem 32 år (1869-1901). Bojsen var bl.a. en stærk forkæmper for de ny sociale love og for loven om statsstøtte til husmandsbrug. Om hensigten med disse offentlige tiltag forklarede han, at de ikke skulle føre til voksende lighed mellem landbosamfundets sociale lag, men afværge den værste uforskyldte nød, sikre en billig arbejdsstyrke på landet og danne bolværk mod revolutionære bevægelser. Bojsens personlige indflydelse på Møn var igennem hele hans voksne liv langt mere omfattende end den formelle politiske repræsentation, både som meningsdanner og 'entreprenør'. Der var ikke den forening eller offentlige fest, som ikke havde Bojsen blandt de særligt indbudte talere, og de mange referater i den lokale presse vidner om, at Bojsen var en smittende taler og en glødende tilhænger af det gode og moderatsindede forhold mellem samfundslagene. To store bygningsværker minder endnu i dag om den entreprenante personlighed: Sukkerfabrikken i Stege, bygget i 1880'erne. Bojsen var blandt initiativtagerne til projektet og bidrog til at skaffe den fornødne kapital og til at udbrede viden om roedyrkingen og systematisere kontrakttegning med de lokale bønder om leverancer til fabrikken. Og den smukke Rødkilde Højskole ved Stege Nor, som dannede ramme om Bojsens højskolevirksomhed. Fotografiet er fra omkring 1915, og formodentlig taget i parken ved Rødkilde. Foto: Det kgl. Bibliotek, portrætsamlingen.

alder var fremskridt en naturlig, fortløbende proces, der ville nå hvert enkelt samfundslag efter tur. De artige børn var nu voksne og modne til selv at styre deres egne anliggender, og til at indtage deres ansvarlige plads i samfundet. Sammenslutningen skulle ikke gøre husmændene stærke i kamp, men sætte dem *“i Stand til i vort lille Brug at gaa i Spænd sammen med Gaardmændene, ja endda helst et lille Skridt videre...”*. Det var med andre ord et særdeles ambitiøst projekt, den mønske husmandsforening havde foran sig. Og det krævede da også, som tidligere 'Arbejdersagen', mere end deres egen hakke, skovl og spade.³⁷

Tungen på vægtskålen

De tider var imidlertid ovre, hvor de små jordbrugere passivt afventede, at smulerne

skulle drysse fra de riges bord: *“Husmændene maa gjerne tage Huen af, Beskedenhed skæmmer ingen, men holde den saa længe i Haanden, saa det betyder Underkastelse, maa de ikke [...] for Anseelsen vil i saa Tilfælde tabe sig”*, hed det i 1903. Husmændene var taknemmelige over den hjælp, som blev ydet dem – men advarede i samme åndedræt: Uden hjælp ville en yderligere proletarisering gøre dem langt mere lydhyre for socialismen!³⁸

Under retorikken lå der således en erkendelse af, at den fornødne støtte til husmændenes sag ikke skulle hentes i et traditionelt standsfællesskab. Tværtimod så de deres chance netop i den sociale differentiering, landbosamfundet havde undergået i det forløbne århundrede. Husmændene identificerede sig ved det ny århundredes start som en selvstændig

samfundsgruppe med egne mål. Så længe de formåede at fastholde denne selvstændighed og ikke vælge entydigt side blandt de omgivende klasser, gav det dem en særlig magt i hænde: Deres stemmer var nødvendige for begge politiske fløje – og stemmerne var ikke gratis! På Folkebladet mente man, at de ville vælge mellem deres to bejlere ud fra medgiftens størrelse.³⁹ Men husmændene selv ville hellere forblive ugifte: *“Holder Husmændene sig saaledes uden for de politiske Partier, kan de tillige blive en regulerende Magt i det politiske Liv. Gaar Venstre f. Eks. for langt til højre, saa kan bare Husmændene vippe lidt over hos Socialdemokraterne; gaar disse for vidt i Retning af Samfundsstormeri, godt, saa kravler man bare tilbage igen. [...] Hvis dette bliver Tilfældet, vil alle Partier, som de gør den Dag i Dag, bejle til Husmændene, og De vil paa denne Maade faa Lejlighed til at lægge et betydeligt Lod i den politiske Vægtsskaal.”*⁴⁰

Paradoksalt nok var altså husmandsforeningens stadige afstandtagen til de socialdemokratiske organisationer og understregningen af deres apolitiske karakter led i en strategi med netop det formål at skaffe sig størst mulig politisk indflydelse. Det var baggrunden for, at adskillige af den mønske husmandsforenings fremtrædende medlemmer var medunderskrivere, da det nystiftede Radikale Venstre præsenterede sig i Folkebladet den 13. april 1905. Partiets strategiske placering i midten af det politiske spektrum modsvarede husmændenes bevidsthed om deres adgang til politisk indflydelse gennem en ‘apolitisk’ organisering. Valgte de (klassemæssigt) parti, var deres magt sprængt.⁴¹

Tradition og modernitet

Sygekasserne og husmandsforeningerne repræsenterede på flere måder moderne tiltag i landbosamfundet. Begge foreningstyper skulle på forskellig vis modvirke nogle af de negative konsekvenser af landbosamfundets modernisering; begge

identificerede separate grupper af den gamle stand i kraft af deres forskellighed fra andre grupper; og begge brød med den rent lokale forankring af sociale fællesskaber.

Det kan derfor synes paradoksalt, som også socialdemokraterne oplevede det, at begge foreningstyper i deres identitetsdannelse refererede direkte til det standsfællesskab, hvis opløsning de var et modstykke til. Meget tyder imidlertid på, at det gamle fællesskab hverken var et rent retorisk fif eller et imaginært levn fra en fjern fortid, men derimod indgik i en identifikationsramme, som for alle involverede parter havde noget at tilbyde. For de bedrestillede var fællesskabet det nødvendige grundlag for det fredelige og stabile Danmark, som gennem moderate sociale reformer skulle udvikle sig i modsætning til et Europa præget af sociale optøjer. For foreningernes menige medlemmer gav fællesskabet adgang til at udnytte deres muligheder i en forandret virkelighed bedst muligt – i husmandsforeningerne nok en mere bevidst strategi end i sygekasserne.

Fælles for de to foreningstyper er, at det ikke giver megen mening af afskrive referencerne til fællesskabet som den blotte ‘miserkendelse’ af virkeligheden. Anvendelsen af fællesskabsretorikken var udpræget meningsfuld i de respektive medlemsgruppers situation, som den så ud fra deres eget perspektiv. Og det var denne mening, som strukturerede deres måde at agere i virkeligheden på.

Foreningerne var en aktiv kraft i moderniseringen gennem deres rolle i omstruktureringen af sociale relationer og identiteter. Men udviklingen fra traditionelt til moderne blev ikke gennemført med et enkelt, gennembrydende hug. ‘Gamle’ fællesskabsforestillinger indgik i en ny kontekst; i identifikationsdannelser og sociale strategier, som relaterede sig til en ganske anderledes virkelighed, end de var opstået i. Omvendt fastholdt de nye sammenslutningsformer træk af standssamfun-

dets lokale forankring, og de moderne for-
 eninger dannede rammen om sociale sam-
 værdsformer meget lig dem, der tidligere
 fandtes inden for rammerne af landsbyens
 lag og andre sociale sammenhænge.

Når det er så vanskeligt at lægge de
 skarpe skalpelsnit mellem traditionelt og
 moderne i det empiriske materiale, skyldes
 det, at mennesker hverken oplever eller
 handler i overensstemmelse med forske-
 rens rene begreber. Strukturer og kate-
 gorier er nødvendige, afklarende tænke-
 redskaber. Men historiens væsen er tid i
 stadig, uordentlig bevægelse. I det histori-
 ske perspektiv er strukturer – fysiske,
 sociale eller mentale – ikke statiske fæno-
 mener, men under stadig konstruktion
 gennem menneskers aktive handlinger.

Sniff Andersen Nexø

¹ Artiklen sammenfatter mit speciale fra RUC,
 1997. Den bygger på de relevante foreningsarkiver
 fra Møns Lokalhistoriske Arkiv (MLA). Her pri-
 mært: Borre Sogns Arbejderforening (BSA);
 Damsholte Sogns Sygekasse (DSS), Fanefjord
 Arbejderforening (FA); Stege Byes Arbejderfor-
 ening (SBA), Socialdemokratisk Forening for Stege
 og Omegn (SFSO), Arbejdsmændenes Forbund på
 Møn (AFM) samt en komplet gennemlæsning af
 venstreavisen Møens Folkeblad (MF) 1871-1905;
 Sydsjællands Social-Demokrat (SSD) 1898-1905;
 samt højreavisen Møens Avis (MA) 1870, '80, '90,
 1900 og '05. Fridlev Skrubbeltrang: *Da staar den ny
 Tids Bonde*, 1948, tilskriver foreningslivet stor
 betydning (s. 208).

² Se f.eks. Poul Balle-Petersen: *Gården, slægten og
 naboerne, Folk og Kultur*, 1980; Margaretha Balle-
 Petersen: *Budskab og fællesskab, Nye strømninger i
 dansk lokalhistorie*, 1981, s. 110; samme: *For-
 eningstiden, Arv og Eje*, 1976, s. 58; Sidsel Eriksen:
Stationsbyens samfund, 1996, s. 35-41; Britt
 Liljewall: *Bondevardag och samhällsförändring*,
 1995.

³ MF og MA. MLA: Regnskab for De Fattiges Kasse
 i Fanefjord Sogn og Regnskab for Borre Sogn.

⁴ MF, 3/10-84.

⁵ MF, 28/2-72. Mine fremh.

⁶ Se f.eks. MA, 20/1-70; MF, 11/9-71, 3/2-75, 21/2-
 76, 18/2-78.

⁷ MF, 5/2-73 og 10/3-75; desuden 28/4-71 og 18/2-
 78.

⁸ MF, 24/2-79; se også 23/8-76.

⁹ MF, 18/2-79; også 11/2-76, 15/2-77.

¹⁰ Regnskaberne i BSA, DSS, FA og SBA er
 ukomplette, men hovedtallene for samtlige mønske
 foreninger ses som regel årligt i MF.

¹¹ Om problemerne f.eks. MF, 22/2-78, 24/2-79, 25/
 2 og 15/5-81 og 13/2-82. Om deltagerne bl.a. MF,
 30/6-85, 13/7-86, 1/6-87, 12/6-88, 15/9-91 og 19/7-
 95.

¹² BSA, FA, DSS, og SBA; MF, 18/2-99, 30/1, 6/2 og
 20/3-00, 3/7-01, 13/1-02, 27/1 samt 1/2-03.
Statistiske Meddelelser, 1901.

¹³ MF, 21/2-76; MA, 20/1-70. Desuden MF, 22/8-
 77, 18/2 og 23/10-78; 12. og 26/9-84. BSA, første
 vedtægter 1868; FA, reviderede love 1902, samt en
 følelsesladet kontrovers om en ekskluderet fattig-
 hjælpemodtager i MF, juni-02.

¹⁴ Se bl.a. MF, 27/8 samt 2. og 3/9 og 14/10-84; 30/6-
 85; 13/7-86; 1/6-87; 12/6-88; 15/9-91; 23/7-95; 7/6
 og 7/7-96, 6/7-98, 13. og 20/6-99, 25/6-01, 25/5-04
 samt MA, 4/6-90.

¹⁵ MF, 1/7, og MA, 29/6-90. Også FA fik sit eget
 Dannebrog, jf. MF, 25/6-95.

¹⁶ MF, 13/6-93 og 12/6-00.

¹⁷ MF, 2/3. og 30/11 samt 21/12-81; 26/1, 2/2 og 2/3-
 83; MA, 26/11 samt 3., 17. og 24/12-81. Gårdmænd-
 ene købte i 1776 krongodset til selveje med hus-
 mændene som fæstere. Frede Bojsen: *Af Møns
 Historie*, 1926, bd. IX, s. 48ff.

¹⁸ MF, 16/2-92. SSD, 23/2-99. Se også MF, 3/5-90,
 27/6-92, 24/3-93 og 13/4-97.

¹⁹ SFSO, AFM; samt MF og SSD.

²⁰ SSD, 2/6-99.

²¹ SFSO og AFM. MF, 1/7-85, 31/5 og 2/6-99, sept.
 1903. SSD, bl.a. 10/2, 6., 13. og 16/6-99, 26/9 til 9/
 11-03.

²² AFM og SFSO samt SSD og MF.

²³ SSD, 12/3-01; MF, 4/4 og SSD, 6/4-01. SFSO; 27.
 og 28/3-03; MF, 2/5, 3., 14. og 17/6 samt 1/9-03;
 SSD, 8. og 16/6 samt 31/8-03.

²⁴ SFSO; samt SSD, 20/5 og (citater) 16/6-05; MF, 21/
 5-05. Valgkampen i MF og SSD maj-juni 1905. Ud-
 trykket 'hvor Skoen trykker' optræder adskillige
 steder i kilderne fra både socialdemokratiske ar-

14 Sniff Andersen Nexø

bejdere og organiserede husmænd.

²⁵ Bl.a. SSD, 15/6-99, 4. og 14/3-01, 21/1, 11/2, 30/3 og 20/5-03, 5/4-04, 29/6-05.

²⁶ SSD og MF, 1/6 til 1/7-05.

²⁷ MF, 20/5 1902 (min fremh.). Om stiftelsesmøderne MF, 29/3, 1. og 7/4-02; SSD, 24/3 og 8/4-02; samt Møns Husmandsforenings Jubilæumsskrift, MLA.

²⁸ MHJ. MF, 19/3 og 5/6-02. De første udstykningsforsøg strandede på manglende garantier, jf. MF, juni samt 23/12-04.

²⁹ Se bl.a. Bojsen i MF, 3/11-90 og 9/5-99; MA, 28/11-90. I 1901 var blot ét brug oprettet på Møn med statslån pga. strenge krav. MF, 27/12-01.

³⁰ MF, 19/3-02. Se også ref. i note 27; og MF, 24/3 og 5/6-02, 4. og 14/1 samt 29/12-03.

³¹ MF, 29/3-02 og 2/2-04.

³² Se bl.a. SSD, 24/3 og 8/4-02, 7/2 og 20/3-03, 13/2-04 og 11/5-05.

³³ MF, 29/3-02.

³⁴ MF, 29/3, 1. og 7/4 samt 20/5-02. Endvidere jubilæumsskriftet.

³⁵ MF, 5/6-02. Velkomsten 24. og 29/3-02.

³⁶ MF, 29/3-02 (min fremh.), 7/7-03.

³⁷ Foreningsrepræsentant i MF, 24/3-02. Om voksne/børn bl.a. MF, 29/3-02 og 4/1-03.

³⁸ MF, 25/2-03. Se også MF, 7/7; og SSD, 20/3-03.

³⁹ Redaktøren i MF, 20/3-03.

⁴⁰ Medlem af Husmandsforeningen i MF, 25/2-03.

⁴¹ MF, 3/1-04.

Masser af sild

Om sildefiskeriets betydning i dansk middelalderøkonomi

Det er sommer i Danmark. Solen skinner – flagene blafrer i den lune sommerbrise i kolonihaven. Søndagsfrokosten indtages i det fri. Den danske ”hygge” ligger som et vattæppe over Danmark. Overalt spises der sild: Marinerede, krydder, karry, stegte, kogte, røgede, sherrysild – variationerne er uendelige, men et er sikkert: Intet dansk frokostbord uden sild. Sildemaden er en del af det, at være dansk. Kan man ikke lide sild, er man ikke rigtig dansker. I middelalderen havde silden en ganske anden betydning for Danmark. Da var den en central del af den danske økonomi.

Af Torben Svendrup, ph.d.

Der kan ikke herske nogen tvivl om, at sildemængden i de danske farvande var meget stor i hele middelalderen. Saxo Grammaticus skriver i sin dedikation til Andreas Sunesøn – Absalons efterfølger som ærkebiskop – i *Gesta Danorum*: ”Østen for Sjælland ligger Skåne, skilt derfra ved et sund, som hvert år plejer at fylde fiskernes garn med rig fangst, thi der er for det meste så fuldt op med fisk, at skibene undertiden bliver siddende fast og knapt kan ros igennem dem, og at man ikke har nødtigt at bruge garn for at fange dem, men ligefrem kan tage dem med hænderne”,¹ og om Limfjorden skriver Saxo, at befolkningen i denne del af landet lige så meget hentede deres næring fra fiskerigdommen i Limfjorden som fra jorden.²

Ca. 350 år efter skrev Olaus Magnus i sin beskrivelse af de nordiske folk, at der i Øresund var så mange sild, at man ikke behøvede at bruge net, men blot kunne stikke en hellebard i vandet, så havde man fanget sild – så tætte var sildestimerne.³

Selvfølgelig skal disse middelalderlige udsagn ikke tages som absolutte kendsgerninger. Begge forfattere bruger en kunstnerisk frihed for at få det billede frem hos læseren, som de ønsker. Men overdrivelserne til trods fortæller de os, at det vrimlede med sild i de danske farvande.

Kirkevældets tidsalder

En af årsagerne til at museumsinspektør Tage E. Christiansen i Nationalmuseets guide til middelaldersamlingen gav denne periode benævnelsen ”Kirkevældets Tidsalder”⁴ var, at i denne periode af vor historie var kirken den mest dominerende faktor i samfundet. Den dikterede folk, hvordan de skulle leve. Kirken gav ikke kun moralske anvisninger. At gå mod kirkens regler var at stille sig uden for det kristne samfund, hvilket var det samme som at stille sig uden for hele samfundet. Man kan med rette udtrykke dette forhold så kategorisk som Kai Hørby gjorde, ”al civilisation var kristen, og der var ingen civilisation mulig uden ved kristendommen”.⁵

Den kirkelige dominans i samfundet bestemte også, hvad folk spiste; eller rettere hvad de ikke spiste. Kirken forordnede fasten ud fra, at der i Det ny Testamente står, at farisæerne og Johannes Døberens disciple fastede. Jesus selv vendte sig ikke imod dette,⁶ og i Matthæus evangeliet står, at man skal faste med en glad mine.⁷

Men den katolske kirkes faste udviklede sig. Oprindelig spiste og drak man ikke fra solopgang til solnedgang. Med tiden udviklede flere former for faste sig, og en af de mest udbredte blev den såkaldte ferme, en slags halvfaste hvor man ikke måtte spise

brød med smør, men gerne dyppe det i olie. Man måtte heller ikke spise kød – men gerne fisk.

Den længste fasteperiode var de 40 dage fra fastelavn (askeonsdag) til påske-søndag. Dette var suppleret med faste hver fredag og helst også onsdag, dagen før hver stor helligdag o.s.v..

Fasten medførte naturligvis et meget stort forbrug af fisk over hele Europa, da man i denne periode af året ikke måtte spise kød. Og da sild var en af de fisk, det var lettest at konservere uden at det gik kraftigt ud over smagen, gav det meget naturligt en voldsom efterspørgsel efter sild. Da der var stor silderigdom i den danske konges farvande, var grunden lagt til en stor eksport. Det udenlandske marked var der, silden var der, og handelen kom.

Den tyske Hansa

Med de nordtyske købmænd – den tyske Hansa – kom der kapital, salt og skibstonnage til at skubbe gang i det økonomiske mirakel, som førte Danmark ind i den middelalderlige økonomi. De områder, som i særdeleshed fik glæde af denne handel, var Øresundsområdet og Limfjordsegnen. Traditionelt – og for så vidt med rette – har man fokuseret på Skåne-markedet: Skanør og Falsterbo, men købstæderne Malmø og Aalborg/Nibe var mindst lige så tunge elementer i handel med sild.

De økonomiske forhold mellem Danmark og Hansaen og dermed sildehandlen, blev et af de store konfliktpunkter for dansk politik i middelalderen. Gang på gang er det forholdene omkring de forskellige markeder, der er afgørende for den politiske udvikling. Dette forhold skinner klart igennem i fredsslutningen efter Valdemar Atterdags anden krig med Hansaen (1370). Denne fredsslutning – Stralsund-freden – var en næsten betingelsesløs overgivelse. Hansaen krævede som erstatning for de tab, den havde lidt i krigen (som den selv havde indledt) 2/3 af indtægterne fra

Skåne i 16 år. I samme periode skulle den sidde på de faste borge i Helsingborg, Albuen (sildemarked ved Malmø), Skanør og Falsterbo.⁸ Det var denne del af riget, det var interessant for Hansaen at beherske. Det var her, der blev skabt en hurtig kapitalakumulation, og det var i dette område, at Hansaens købmænd havde deres hovedinteresse i Danmark.

Det var også den landsdel, som det var vanskeligst for Valdemar Atterdag (1340-1375) at få tilbage ved hans rekonstruktion af det danske rige. I forbindelse med sammenbruddet af de danske statsfinanser i 1300-tallet, hvor hele riget blev pantsat, blev Skåne ligesom de øvrige dele af riget et tysk pant. Skåne gjorde oprør mod områdets tyske panthaver under ledelse af ærkebiskop Karl og tilhød landsdelen til Sverige. Den svenske Kong Magnus overtog landsdelen ved (iflg. Jydske Krønike) at betale 70.000 mark.⁹ Selve pantebrevet lød på 34.000 mark.

Årsagen til den store forskel i beløbet skal naturligvis findes i, at pantebrevet skulle vurderes ud fra den faktiske værdi. Skånemarkederne var et så væsentligt økonomisk aktiv, at det begrundede den store overtagessum. Handel med sild var en så stor indtægt for panthaveren, at kong Magnus var villig til, at betale mere end 100 % over hvad pantebrevet lød på.¹⁰ Det er også i dette lys, vi skal se grunden til, at den svenske konge så voldsomt vægrede sig imod, at Valdemar Atterdag ville have landsdelen tilbage i det danske rige. Først i 1360 lykkedes det Valdemar at tilbage erobre Skåne.

Middelalderøkonomien

Den store økonomiske betydning af de danske sildemarkeder holdt sig gennem hele middelalderen. Det var den danske "statskasses" væsentligste indtægt og havde derfor meget stor betydning for den nationale økonomi. Men sildemarkederne havde også et sådant omfang, så at de havde international økonomisk betydning.

Olaus Magnus – den svenske prælat der efter reformationen levede i landflygtighed i Rom – udgav i 1555 Historia de gentibus septentrionalibus i 22 bind med 476 kapitler der gennemgår snart sagt alt om livet i Norden. En vigtig del af værket er dens illustrationer. Her viser Olaus hvordan man forestillede sig, at man kunne skovle sild op af Øresund.

Forhandlinger om privilegierne på sildemarkederne var af central betydning for den økonomiske politik. Man kunne naturligvis ikke uahæmmet hæve afgifterne – det ville få de tyske købmænd til at blive væk. Man måtte derfor ustandseligt søge at finde det balancepunkt, som gav Kronen de største indtægter. Det kan derfor ikke forbavse, at netop dette område blev en vigtig del af konfliktstoffet med Lübeck.

Når man arbejder med middelalderens økonomi, mangler man stort set alle de ”værktøjer”, som vi anvender i dag, når man skal vurdere et økonomisk spørgsmål. Der findes intet statistisk materiale, der findes stort set intet talmateriale, der er hverken beregnede BNP’er eller arbejdsløshedsstatistikker og tilmed er en stor del af det talmateriale, som findes, forkeert. Når vi bruger de tal, der findes i de forskellige krøniker, så ved vi, at tal i dette materiale nærmere fortæller om størrelser som ”få”, ”mange” eller ”rigtig mange” - de må ikke opfattes som absolutte talværdier. Bruger vi middelalderens sparsomme regnskabsmateriale, så render vi ind i det problem, at middelaldermennesket - som mennesker i dag – gerne snød for skat og told. Vi er derfor ofte nødt til at vurdere middelalderøkonomien mere på resultater - byers udvik-

ling etc. – end på et egentligt talmateriale.

Da sildeeventyret begyndte, var det et ungt og ikke synderligt udviklet økonomisk system, som skulle tackle den internationale interesse for det danske ”råstof”. Men netop den internationale handel, som silden gav Danmark, var med til at udvikle den danske økonomi.

Den danske mønt

En af de faste indikatorer, vi har på den økonomiske udvikling i middelalderen, er mønterne. Mønternes indhold af sølv er en af de ting, der viser den økonomiske styrke for et land. Det var den danske konges pligt at sikre, at markederne var forsynet med mønt. Det var også en væsentlig indtægt for kongen at være møntudsteder; at have møntregalet.

Hvert år kom der nye mønter i omløb. Mønterne fra det foregående år blev tilbagekaldt, og der blev slået ny mønt. Dette tog kongen sig betalt for – gennem slagsskatten. Derfor gjorde kongen, hvad han kunne for, at der kun blev anvendt danske mønter. Det blev påbudt de udenlandske og danske købmænd kun at bruge dansk mønt.

Udover indtægter ved slagsskatten havde kongen en anden mulighed for at få indtægter fra møntslagningen. Grundmønten var sølvmønt i Danmark. Ved at nedsætte andelen af sølv i legeringen i mønterne var der en indtægtsmulighed. En sådan ”devaluering” blev naturligvis ikke opfattet positivt i udlandet. Der var jo krav om, at det var danske mønter, der skulle anvendes på markederne, og vel at mærke med fast omvekslingskurs. Hansekøbmændene var med andre ord tvunget til at veksle til den danske valuta uanset sølvindholdet i de danske mønter. Det betød, at de udenlandske købmænd blev tvunget til at købe dyrere på markedet, des mindre sølv der var i de danske mønter. Når der var tvungen omveksling mellem tysk og dansk mønt, til en fast pris, betød det lavere sølvindhold bedre fortjeneste for den danske konge og

I Olaus Magnus værk får fiskeriet sin placering, ikke kun som næringsmiddel på fastedagene, men også som en vigtig indtægtskilde. Olaus Magnus lægger bl.a. vægt på siddens høje kvalitet i Øresund. Illustrationen viser detailsalg af fisk.

dårligere for de tyske købmænd. Det kan ikke forbavse, at det var et stridsspørgsmål mellem den danske konge og de udenlandske købmænd. Det kan umiddelbart virke, som om den danske konge havde „fat i den lange ende“, men hansekøbmændene havde flere muligheder for at svare igen, f.eks. som da de i 1398 nedsatte sølvindholdet i deres egne mønter, eller den alvorligste trussel for den danske kongemagt: At blive væk fra markederne. Uden de tyske købmænd var der ingen markeder og ingen fortjeneste for den danske konge. Omvendt: Uden marked og en dansk konge til at kontrollere markedet var der ingen handel, en handel der var forudsætningen for de tyske købmænd. Derfor blev de også ved med at komme tilbage til markedet på trods af klager over mønternes sølvindhold.

I slutningen af 1200-tallet og frem til midten af 1300-tallet blev den danske kongemagts økonomi stadig dårligere. Mønterne fik stadigt lavere sølvindhold, for til sidst helt at udgå – utvivlsomt til de udenlandske købmænds lettelse. Tvangsvekslingen til de danske mønter var ved at udvikle sig til et mareridt for den internationale handel på markederne.

Da møntprägningen under dronning Margrethe (1375 - 1412) kom i gang igen, blev det atter et tvistepunkt. Den danske økonomis krise var bestemt ikke overstået. Det ses tydeligt i 1403, hvor dronning Margrethe ved Skånemarkedets åbning havde besluttet, at der ikke kunne anvendes danske mønter. Ønskede de at handle, så måtte de bruge tyske mønter. De danske mønters værdi var blevet så ringe, at selv indtægterne ved slagskatten ikke kunne opveje den lave værdi. Det normale omvekslingsforhold mellem dansk og udenlandsk valuta var brudt sammen. Det danske samfund havde ganske enkelt behov for at få tilført udenlandsk valuta. Dette førte naturligvis til vilde protester. De lybske købmænd brændte på den måde inde med værdiløse danske mønter fra det foregående år. Året efter måtte Margrethe dog bøje sig for de lybske købmænds pres og beordre de danske fogeder til igen at tage danske mønter.¹¹

Under den næste regent i Danmark, Erik af Pommern, fortsatte problemerne med de danske mønter. Den samtidige lybske historieskriver, Herman Korner, skrev om de tyske købmænds dårlige situa-

tion: ”..og frygtede for at ifalde den fastsatte straf, bragte udenlandske mønter af sølv og guld til ovennævnte møntmestre, og for guld og sølv fik de kobber”.¹² Det er logisk, at tvangsvekslingen ikke var de tyske købmænds livret.

Problemerne med den dårlige danske mønt ramte imidlertid ikke kun de udenlandske købmænd – de danske fiskere, der solgte silden blev jo også nødt til at modtage den danske konges mønt. Men en dansker, som havde fanget og solgt sild til en tysk opkøber, var ikke bundet af den danske mønt. I henhold til reglerne på markedet havde han tre dage til at modtage varer fra købmandens bod i stedet for penge.¹³ Han kunne så bruge eller sælge disse varer videre.

I forbindelse med reorganiseringen af det danske møntvæsen efter den alvorlige krise i 1300-tallet kom man da også til at se den tyske påvirkning. Som grundmønt indførte man hviden - den skulle svare til den lybske witten – i Danmark svarede den til 4 penning, i Lübeck kun til 2.¹⁴ Denne mønts værdi fik man også meget svært ved at holde. På trods af de store indtægter ved sildehandlen kunne dette ikke i sig selv stabilisere dansk økonomi.

Den danske konge og sildehandel

Et andet punkt, der ikke lader tvivl tilbage om, at sildemarkederne havde meget stor betydning for dansk middelalderøkonomi, er den danske kongemagts interesse i sildemarkederne. Udgivelse af moetbøger, *reglerne* for afviklingen af markedet, medtagelse i Christian den Andens Land- og Bylov, og hyppigheden af at danske og tyske byer får privilegier på at handle på disse markeder, viser indirekte at Skånemarkedet må have haft stor økonomisk betydning for datidens Danmark. Dette er ikke mindst tydeligt i Christian den Andens Bylov (1521), hvor der er ikke mindre end 7 paragraffer, som udelukkende behandler sildefiskeriet.¹⁵

I Christian den Andens Landlov, som

må antages at være lidt senere end Byloven, er sildefiskeriet også omtalt. Her lægges der bl.a. vægt på, at de unge mennesker skal passe deres skole og ikke tage ud at fiske i sæsonen.¹⁶ Det har nok kunnet friste unge mennesker at tjene en skilling på fiskemarkedet og slippe for lærerens hårde behandling. Sildemarkederne var nemlig ikke kun af betydning for den ”nationale” økonomi, men også for almindelige fattige menneskers mulighed for at overleve.

Det var vigtigt for den danske økonomi, at holde mest muligt af arbejdet og handlen med sild på danske hænder. På sildemarkederne sikrede kronen sig indtægt af store dele af arbejdsprocessen, men der var også sild andre steder, derfor lyder det i f.eks. Christoffer af Bayerns Stadsret,¹⁷ §16: ”Ingen gæst skal salte sild i købstæderne eller andre varer i høsten”.¹⁸ De udenlandske købmænd henvises til markederne, her er der naturligvis ikke kun tale om de store sildemarkeder. De fleste byer afholdt marked, hvor de normale handelsbegrænsninger var ophævet. Formålet var selvsagt at lokke fremmede til.

En ting var, at de danske farvande var fyldt med fede sild, en anden var, at behovet for saltet sild var der, og en tredje ting var, at Hansaen leverede salt og en effektiv handelsorganisation. Men det var ikke nok til at give succesen. Silden skulle fanges, og der skulle fanges mange. Derfor er det relevant at se på, hvem det var, der fiskede.

Den middelalderlige virkelighed var meget langt fra det billede, der tegner sig på enhver danskers nethinde, når der tænkes på fiskeri: Michael Anchers billede af den stolte vejrbidte fisker i sydvest. Sydvesten var ikke opfundet, og der var meget få fiskere.

Fiskeriet var gennem hele middelalderen en mulighed for en væsentlig biindtægt for landets bønder. Langt hovedparten af dem, der fiskede, var beskæftiget som bønder, men i senmiddelalderens sidste år ser man, at der opstår en egentlig fiskerbefolkning bosat i fiskerlejer.¹⁹ På trods af

Salthusene i Lübeck. Salt blev brudt i Lüneburg og transporteret af landevejen til Lübeck. At denne handel var af meget stor betydning kan ses af, at der blev bygget en kanal, som blev brugt fra 1398 for at lette transporten. Illustration: Nordens Historie, ed. Henrik S. Nissen, 1997.

denne udvikling er det dog givet, at det store antal fiskere, som forsynede fiskemarkederne med de kolossale mængder af sild, som blev afsat her, havde helt andre erhverv uden for sæsonen, eller slet ingen beskæftigelse.

Fattigdommen var – for os – ufattelig stor i det middelalderlige samfund. En forsigtig vurdering viser f.eks., at omkring en tredjedel af Københavns befolkning levede i den absolutte fattigdom.²⁰ Det vil sige levede på og i perioder under eksistensminimum. Et meget stort antal mennesker var henvist til løsarbejde og tiggeri. Derfor var de store markeder en kærkommen lejlighed til en indtægt, som måske betød overlevelse.

I et enkelt år optaltes alene i Falsterbo 7.500 fiskerbåde, der hver har haft en besætning på omkring 6 mand.²¹ Det giver 45.000 mennesker beskæftiget alene med fiskeri, og kun i Falsterbo. Det er næppe forkert at antage, at et lignende antal har fisket ved Malmø og Skanør – og hertil

kommer så alle de andre efterårsfiskepladser – f.eks. Stakhaven ved Dragør.

Kaster vi blikket mod Nordjylland, er der næppe tvivl om, at det var silden, der gjorde Aalborg til en stor by. Når Hans Tolder i 1519 satsede på at salte mere end 1,3 mill. sild, så krævede dette en ganske anselig fiskerflåde. Denne fiskerflåde har på samme måde som ved Skånemarkedet langt oversteget antallet af de nye erhvervsfiskere. Det kan der ikke herske nogen tvivl om.

Fiskeriet var af et så stort omfang, og der var så mange penge i det, og det var så sæsonbetonet, at det virkede tiltrækkende på et meget stort antal mennesker. Hele landsbyer blev på det nærmeste tømt for indbyggere, i byerne forlod latinskolens elever undervisningen, og lærlinge og arbejdsmænd forlod købstaden i sæsonen, for at få del i afkastet fra det glinsende guld fra havet. Sildemarkederne tiltrak arbejdskraft i et sådant omfang, at Christian den Anden gennem sine landskabslove forbød

mange at deltage i eventyret. Regeringen ville ikke stille se på, at store dele af samfundet blev lammet på grund af fiskeriet.

Ud fra datidens sparsomme kildemateriale kan et forsigtigt skøn vise, hvordan den danske sammensætning af fiskere var. De kom – som nævnt – både fra land og by. I 1494 kan vi tillade os at antage, at 3/5 af fiskerne kom fra købstæder langs de danske kyster.

Datidens fiskemetode var absolut ikke ufarlig. Man anvendte drivgarn og natfiskeri. I modsætning til fiskerne fra kystbyerne brugte de mere rutinerede fiskere, bønderkarle og håndværkere, sættegarn, som de satte langs med kysterne, som de kun sejlede ud til om natten.²²

Men sildefiskeriet virkede ikke kun tiltrækkende på danskerne. En temmelig stor del af fiskene blev fanget af udenlandske fiskere. En stor del af de tyske fiskere arbejdede direkte for tyske købmænd, der på forhånd havde købt deres fangster.²³ Det var ikke kun handelen på markedet, der var multinational – det var også fiskeriet.

Sildemarkederne var Nordeuropas største arbejdsplads – med arbejdsforhold der bar præg af, at sildefiskeriet fandt sted i løbet af en kort hektisk periode, hvor man bare skulle tjene hurtige penge. Hurtigt tjente penge har i dag en tendens til at blive hurtigt omsat, og det var også tilfældet på fiskemarkederne. Ølkoner, ludere og bondefangere var parat til at skumme deres del af fløden.

Sammenfattende må vi konstatere, at sildehandel var af afgørende betydning for dansk økonomi. Det var sildehandlen, der fik sat så meget skub i dansk økonomi, at vi blev en del af det europæiske handelssystem. Udviklingen i Norden var blevet en ganske anden, hvis vi ikke havde haft den omfattende sildehandel. Det var silden der

sammen med en række andre faktorer f.eks. befolkningstallet, gav Danmark sin førerposition i Norden.

Torben Svendrup

¹ Saxo Grammaticus: *Danmarks Krønike*, oversat af Winkel Horn, Kbh. 1979, XXI.

² Ibid. XX f.

³ Olaus Magnus: *Historia om de Nordiska Folken*, Östervåla 1976, IV p. 201.

⁴ *Danmarks Middelalder. Nationalmuseets Vejledninger*. Indledning skrevet af Tage E. Christiansen, Kbh. 1972.

⁵ Kai Hørby: *Menneske og samfund i Middelalderen*, Kbh. 1979, p. 67.

⁶ NT Matt. 2. 18 – 19.

⁷ NT Matt. 6. 16.

⁸ *Danmarks Riges Breve*, 3. Række, 8. Bind, nr. 369.

⁹ *Chronica Jutensis, Danmarks middelalderlige annaler*, Kbh. 1980, p. 295.

¹⁰ Kai Hørby: *Gyldendal og Politikens Danmarks Historie*, bd. 5, Kbh. 1992, p. 197.

¹¹ G. Galster: *Unionstidens udmøntninger*, Kbh. 1972, p. 19 ff.

¹² Ibid p. 21.

¹³ Kai Hørby: *Gyldendal Politiken...*, bd. 5, p. 74.

¹⁴ Galster, p. 23.

¹⁵ *Christian den Andens Bylov* § 104 til 110, udg. J.L.A.Kolderup-Rosenvinge, Kbh. 1824.

¹⁶ *Christian den Andens Landlov* § 127 (udg. 1824).

¹⁷ Københavns byret af 1443 fik pga. et privatarbejde efterhånden lovkræft i de danske købstæder.

¹⁸ Erik Kromann (udg.): *Danmarks gamle Købstadslovgivning*, Kbh. 1961, bd. V, p. 38.

¹⁹ Erland Porsmose: *Det danske landbrugs historie*, Kbh. 1988., p. 378.

²⁰ Torben Svendrup (red): *Det arbejdende folks kulturhistorie*, bd. 1, Kbh. 1990, p. 262.

²¹ Porsmose, p. 378.

²² Svendrup, p. 239.

²³ Henning S. Eriksson: *Skånemarkedet*, Århus 1980, p. 34.

Invasionskrig eller borgerkrig?

Det delte Vietnam og det kommunistiske parti

En diskussion af forskningen om Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti og historien bag oprettelsen af Den Nationale Befrielsesfront i december 1960 samt indsættelsen af den nordvietnamesiske hær i Sydvietnam fra 1963 til 1965.

Af Jens Christian Kildemoes Hansen, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

I mange år har det været god latin i historiebøgerne at give USA hovedansvaret for Vietnamkrigens udbrud eller optrapning midt i 1960'erne. Det er således stadig den dag i dag karakteristisk for danske bøger om Vietnamkrigen, at argumentationen følger den i forskningsmæssig henseende forældede antiamerikanske linie, hvor krigen i Sydvietnam skildres som værende et lokalt oprør mod det diktatoriske regime ledet af Ngo Dien Diem.¹ De amerikanske beslutningstagere havde således ifølge denne fortolkning overset Vietnamkrigens sande lokale oprindelse, og selv om Nordvietnam undlod at sætte hæren ind i Sydvietnam, så besluttede USA alligevel at optrappe krigen ved at sætte amerikanske kamptropper ind i Sydvietnam i 1965, og først efter den amerikanske intervention sendte Hanoi den nordvietnamesiske hær til Sydvietnam for at hjælpe oprørerne, hvorfor USA dermed var ansvarlig for krigens optrapning.²

Den internationale forskning om Vietnamkrigen giver imidlertid til stadighed anledning til revision af tidligere antagede synspunkter, og et af de helt centrale emner i debatten har, som ovennævnte illustrerer, længe været spørgsmålet om selve krigens natur. Hvad var det for en slags krig? En invasionskrig eller en borgerkrig? De traditionelle svar på dette spørgsmål kæder ofte, som det indledende eksempel viser, skyldspørgsmålet og krigens oprindelse sammen, idet de forskellige teorier sammenkæder disse elementer for at til-

lægge den ene eller den anden part i krigen et aggressionsansvar.

Denne form for argumentation har således alt for længe præget belysningen af Den Nationale Befrielsesfronts oprettelse, hvorfor en kort redegørelse for debattens udvikling og nuværende status er på sin plads.

Oprindeligt blev det af den amerikanske regering i 1961 hævdet, at organisationens oprettelse i Sydvietnam i december 1960 var et udtryk for en skjult aggression fra Den Demokratiske Republik Vietnam, Nordvietnam. I modsætning hertil argumenterede P. Dervilles i 1962 for, at Den Nationale Befrielsesfront i virkeligheden var et produkt af oprøret i Sydvietnam. Præsident Ngo Dien Diems terror mod oppositionen og befolkningen havde ifølge Dervilles skabt en modstandsbevægelse, som udgjorde den drivende kraft bag organiseringen af befrielsesfronten. Senere i 1966 understøttede D. Pike teorien om, at Den Nationale Befrielsesfront som organisation var en invasionsstyrke fra Nordvietnam, mens blandt andet G. McT. Kahin senest i 1986 søgte at underbygge oprørs/borgerkrigsteorien, hvorved debatten fortsatte ud fra det indledende paradigme om geografisk oprindelse som kriterium for legitimiteten af Den Nationale Befrielsesfront og dermed afgørende for krigens natur.³

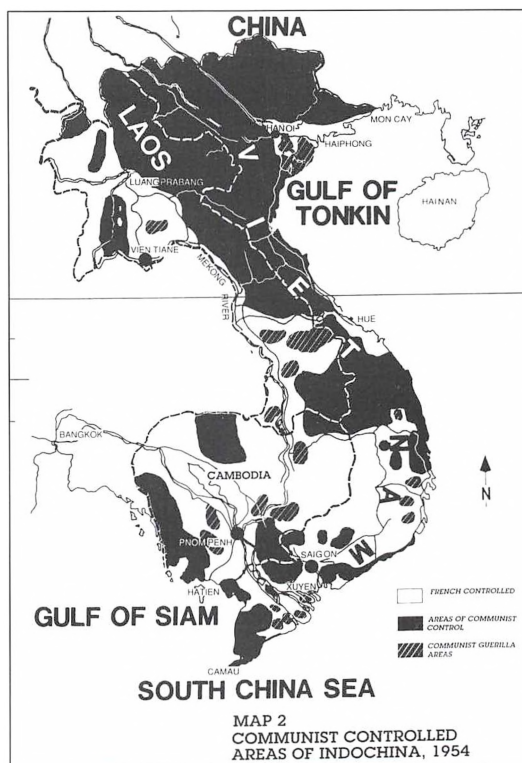
Dette paradigme blev imidlertid ved slutningen af sidste årti afløst af et mere nuanceret billede af såvel legitimitets-

spørgsmålet som befrielsesfrontens oprindelse, idet de to tidligere fortolkninger fremstod som utilstrækkelige.

Invasionsteorien mistede styrke ved indrømmelsen af, at Sydvietnam var politisk parat til oprør, samt med erkendelsen af, at Vietminh før og efter delingen af Vietnam var en landsdækkende organisation. Tolkningen, hvor oprørerne i Sydvietnam tillægges afgørende betydning for oprettelsen af Den Nationale Befrielsesfront, mistede derimod kraft med erkendelsen, at oprørerne i løbet af anden halvdel af 1950'erne kun i ganske ringe omfang havde selvstændighed i forhold til Hanoi, og idet kommunisterne i ledelsen af eksempelvis partiets regionale komite i Sydvietnam, Nambo-komiteen, var enig i/fulgte Hanoi-linien og først påbegyndte alvorlig militær kamp efter januar 1959, hvor Hanoi havde besluttet dette.⁴

Der fremstod således et behov for en ny tolkning, som bedre kunne løse denne problemstilling om oprettelsen af den Nationale Befrielsesfront, hvilket udgjorde baggrunden for, at C. Thayer og bogen *War by other means* fik så overvældende stor international anerkendelse efter udgivelsen i 1989.⁵

Thayer præsenterede således en tese med en gennemgribende integration af de vigtigste faktorer bag Den Nationale Befrielsesfronts oprettelse, og selve analysen i *War by other means* inddeler i fire elementer. Afgørende for befrielsesfrontens oprettelse og timingen af oprettelsen var således ifølge Thayer effekten på centralkomiteen af: 1) Det internationale miljø, 2) Den Demokratiske Republik Vietnams økonomiske, sociale og politiske situation, 3) Diems antikommunistiske politik mod partiets organisation i Sydvietnam, 4) Interaktionen mellem centralkomiteen i Hanoi og Nambo-regionskomiteen. Thayer viser hermed på baggrund af såvel vietnamesiske som amerikanske kilder, hvordan beslutningerne i Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis centralkomite kan

Dette CIA-kort fra 1954 understreger Thayers tese om, at den kommunistiske organisation var landsdækkende før og efter delingen af Vietnam i 1954. Kortet viser også, at en deling af Vietnam ved den 13. breddegrad, som Vietminh krævede det ved Genève-konferencen, stort set havde svaret til situationen på slagmarken.

sættes ind i en større ramme, hvorved dette forum for beslutningstagere fremstår som et element i et større politisk system.

Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis forhandlingsvillighed i 1954 ved Genève-konferencen skildrer Thayer ganske traditionelt, idet Ho Chi Minh og Vietminh gav efter for de store kommunistiske allierede landes pres for international afspænding. Vietminh var afhængig af især kinesisk bistand, og den kommunistiske hær var svækket efter slaget ved Dien Bien Phu, og sidst men ikke mindst frygtede partitoppen en amerikansk intervention, hvorfor forhandlingsvejen blev valgt.

Ved delingen af Vietnam i 1954 blev det kommunistiske parti tildelt Nordvietnam,

hvormed kommunisterne fik ansvaret for og efterhånden også kontrol over ca. 12 millioner mennesker samt en krigshærget økonomi, som blev yderligere svækket ved udvandringen af knap 1 million vietnamesere til Sydvietnam.

Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti havde således med Nordvietnam som det primære baseområde hverken udenrigspolitisk eller indenrigspolitisk mulighed for at føre kampen for en revolutionær genforening videre med andet end politiske midler, hvorfor partiet på politbureau-mødet d. 5/9-7/9 1954 besluttede at satse på at konsolidere partiets magt i Nordvietnam med blandt andet påbegyndelsen af en jordreform og opnå Vietnams genforening gennem Genève-aftalens politiske afsnit om et genforeningsvalg senest d. 20/7 1956. Partiet reorganiserede således organisationen i Sydvietnam, hvilket i 1955 resulterede i en frontorganisation, Fædrelandsfronten, som var beregnet til fortsat politisk kamp for genforeningen trods Diem-regimets konsolidering i Sydvietnam med amerikansk hjælp.⁶

På grund af Diem-regimets militære konsolidering i Sydvietnam, hvilket hindrede den politiske del af Genève-aftalen, blev Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti imidlertid tvunget til at revidere strategien for genforeningen, og Thayer fastlægger denne begyndende ændring i politikken, væk fra udelukkende politisk kamp for genforeningen, til at være sket i perioden fra april 1956 og frem til december 1956. Thayer viser på baggrund af vietnamesiske og amerikanske kilder, at denne ændring var et produkt af en arbejdsdeling i partiets ledelse, idet Le Duan fra partiets Nambokomite indledningsvis tog initiativet til en ny strategi, hvor politisk kamp skulle støttes med revolutionær vold for genforeningen, hvilket blev bakket op fra Hanoi. I andet halvår af 1956 reorganiserede Le Duan således organisationen i Sydvietnam, hvorved partiet slog på blandt andet den manglende jordreform i Sydvietnam og be-

gyndte at genopbygge/udbygge militære enheder samt baseområder i fjernliggende egne.

Le Duans linie for en revolutionær genforening af Vietnam var imidlertid ikke helt i tråd med Khrustjovs linie for verdensrevolutionens udbredelse, *Fredelig Sameksistens*, og partiets situation i Nordvietnam var desuden ret labil på dette tidspunkt, fordi jordreformen var løbet løbsk med terror, drab og fængslinger af eksempelvis bønder og tidligere Vietminh-krigere, hvilket havde svækket det kommunistiske partis forhold til bønderne, og korrektionskampagnen for at rette fejlene i jordreformen skabte yderligere uro i partiets rækker. Ultimo 1956 ved det 11. plenum besluttede centralkomiteen således ifølge Thayer at forsøge at samle kadreerne i Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis landsdækkende organisation igen ved at vende tilbage til en mere revolutionær genforeningslinje, idet Sydvietnam nu skulle erobres, så snart der var basis herfor i partiet, i Nordvietnams økonomi og blandt Nordvietnams allierede.

Thayer viser efterfølgende, at årene 1957-58 bragte den nødvendige udvikling på to fronter. Ideologisk blev der ved Moskva-konferencen i november 1957 ændret i linien for verdensrevolutionens udbredelse, idet kineserne formodentlig gennemtvang et kompromis, hvorved revolutionen nu kunne udbredes både med fredelige og med ikke-fredelige midler, hvilket blev modtaget med udbredt lettelse i politbureauet i Hanoi, idet denne linie svarede til partiets daværende genforeningsstrategi. Partiets propaganda i 1958 var derfor ifølge Thayer beregnet på at vise, at en fredelig genforening var umulig, hvilket således skulle legitimere en militær genforening af Vietnam.

Økonomisk og politisk lykkedes det ligeledes i 1957 for partiet at opnå en stabilisering af Nordvietnam i takt med, at fejlene fra jordreformen blev rettet og økonomien, herunder især landbrugspro-

duktionen, voksede, hvorfor den første treårsplan blev iværksat 1958-60 med betydelig hjælp fra østbloklandene.

Det kommunistiske parti havde imidlertid mindre succes i Sydvietnam. Organisationen havde ifølge Thayer haft relativ politisk fremgang i 18 måneder frem til medio 1958 ved blandt andet at agitere for den jordreform, som Saigon-regimet aldrig fik gennemført, hvorved 80 % af bønderne forblev uden egen jord, men efterfølgende slog Diem-regimet tilbage med militære operationer, antikommunismekampagner og økonomisk blokade af oprørsbaserne, hvilket ramte partiorganisationen i Sydvietnam hårdt. Der var på denne baggrund behov for, at organisationen gik ind på en ny linie i Sydvietnam, hvorfor Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti ved centralkomiteens 15. plenum i januar 1959 besluttede at forberede samt oprette en ny frontorganisation i Sydvietnam – Den Nationale Befrielsesfront. Strategien bag befrielsesfronten var således, at den militære indsats skulle beskytte partiorganisationen og baseområderne i Sydvietnam, samt ødelægge Diem-regimets administrative greb om især landområderne, hvorved det skulle blive muligt at skabe en politisk base for et generelt oprør mod Saigon-regimet, hvilket skulle sikre kommunisterne sejren uden indsættelse af Nordvietnams hær i Sydvietnam.

Resolution 15, som denne beslutning senere blev kaldt, blev imidlertid holdt tilbage, imens Ho Chi Minh ifølge Thayer rejste til Sovjetunionen og til Folkerepublikken Kina, men efter hans hjemkomst besluttede politbureauet i maj 1959 at omsætte resolutionen til handling, hvilket førte til en markant eskalation af konflikten i Sydvietnam fra sidste kvartal 1959.

Diem-regimets terror havde på dette tidspunkt reduceret partiet i syd til ca. 5.000 medlemmer, hvorfor genopbygningen af organisationen i Sydvietnam tog sin tid, på trods af den betydelige succes partiet havde med at isolere Saigon-

regimet fra land-områderne i perioden efter oktober 1959. Kommunisternes terror og militære indsats i Sydvietnam sikrede imidlertid, at partiorganisationen med politisk agitation mod blandt andet ”My-Diem” ved slutningen af 1960 havde opbygget organisationen til at have ca. 37.500 medlemmer i Sydvietnam, hvorfor kommunisterne, som reaktion på Diem-regimets rystelse ved kupforsøget mod Diem d. 11/11 1960, kunne beslutte at udnytte den politiske situation ved snarest at oprette frontorganisationen – Den Nationale Befrielsesfront.⁷

Den Nationale Befrielsesfront, som partiet oprettede i december 1960, var hermed i henhold til Thayer et barn af Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis landsdækkende organisation og landsdækkende politik, hvilket også fremgår af den kendsgerning, at dels var befrielsesfrontens politiske ledelse styret af kommunister, dels lå ledelsen af frontorganisationens militære gren i hænderne på en officer fra den nordvietnamesiske hær.⁸

Hvilken udvikling er der så sket de sidste ti år på dette område? Udviklingen er rykket endnu længere væk fra det forældede fokus på debatten om krigens oprindelse ud fra et geografisk paradigme, idet der lægges stadig mere vægt på, at delingen af Vietnam ikke havde legitimitet efter 1956, fordi genforeningsvalget udeblev. William J. Duiker fremhæver således, at uenigheden i Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis rækker ikke kan tolkes som andet end et udtryk for forskellen i kadrenes informationsniveau. De øverste beslutningstagere i Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti var således i både Nordvietnam og Sydvietnam tilbøjelige til at se beslutningerne om, hvordan og hvornår partiet og dets frontorganisationer skulle påbegynde revolutionær krig i Sydvietnam, i et nationalt og internationalt frem for lokalt perspektiv, hvorfor eksempelvis hensynet til Sovjetunionens politiske linie indtil november 1960, hvor ledelsen i

Moskva lovede øget bistand til nationale befrielsesbevægelser, fik ledelsen i Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti til at tøve.⁹

Forskningen om oprettelsen af Den Nationale Befrielsesfront har også nydt godt af de russiske arkivers åbning, og den unge norske historiker Mari Olsen er qua sit arbejde med de nu tilgængelige kilder i Rusland blevet den førende forsker inden for sit område: ”Sovjetunionens vietnam-politik 1954-64”. Hun kaster således også på enkelte områder et nyt lys over Thayers emne. Thayer tager i sin bog udgangspunkt i centralkomiteens plenummøder og omtaler kun tre politbureau-møder, fordi kilde-situationen ikke på daværende tidspunkt gav mulighed for andet. Mari Olsen har imidlertid i de sovjetiske kilder fundet informationer om blandt andet endnu et af Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis politbureau-møder ultimo juni 1956, som giver ny indsigt i partiets politik på dette tidspunkt. Mari Olsen peger her på, at de vietnamesiske kommunister i partitoppen først i april 1956 opgav genforeningsvalget, hvorefter politbureauet i juni 1956 gav ordre om en reorientering af partiets linie i Sydvietnam, hvorved Le Duan således mister betydning i forhold til den rolle, Thayer tilskriver ham. På denne baggrund bliver det om noget endnu sværere at tro på Thayers tanke om en arbejdsdeling i Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti imellem Nambo-komiteen og centralkomiteen, idet kilderne i stadig stigende grad peger på, at politbureauet i Hanoi også styrede organisationen i Sydvietnam, hvilket hermed yderligere svækker mulighederne for at fastholde Kahins ide om, at oprørerne i Sydvietnam havde skabt Den Nationale Befrielsesfront på egen hånd.¹⁰

Mari Olsens arbejde viser også i retning af en generel revurdering af, hvilken vægt man bør tillægge Thayers fire parametre for analysen af partitoppens beslutninger. Meget peger ifølge Mari Olsen på, at Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti efter

den økonomiske genrejsning af Nordvietnam i 1957-58 traf beslutningen om at optrappe konflikten i 1959 uden nævneværdig politisk opbakning fra Folkerepublikken Kina eller fra Sovjetunionen, hvorved der fremkommer et billede af et meget selvstændigt agerende kommunistisk parti i Vietnam. Dette indtryk underbygges med Mari Olsens vurdering af, at Sovjetunionen ikke blev detaljeret informeret om genforeningsstrategiens radikaliserings efter medio 1956, hvorfor Moskva først medio 1960 reagerede på militariseringen af genforeningskampen i Sydvietnam, idet Sovjetunionen reducerede den militære hjælp til den nordvietnamesiske hær med 5/6.

Militariseringen af konflikten i Vietnam blev imidlertid en realitet, og netop på dette område er der sket en ny udvikling i den internationale forskningsverden. Det har længe været anerkendt, at Den Nationale Befrielsesfront i væsentligt omfang blev ledet af kommunister sendt fra Nordvietnam, hvilket kan eksemplificeres ved, at der allerede i 1960 blev sendt 4.500 kadre til Sydvietnam.¹¹ Træning og ledelse af guerillatropperne var dermed sikkert under Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis kontrol, blandt andet fordi partiet var opmærksom på og frygtede regionalisme i organisationen, men det har længe været usikkert, hvornår tropper fra den nordvietnamesiske hær for første gang blev sat ind i regulære krigshandlinger i Sydvietnam. Ved en nylig afholdt konference om Vietnamkrigen fremlagde og dokumenterede Anne Blair fra Monash Universitet i Australien med sit indlæg om slaget ved Nam Dong d. 6. juli 1964, at dette slag er det første kendte eksempel, hvor vi ved, at soldater fra den nordvietnamesiske hær udgjorde en væsentlig del af den kommunistiske angrebsstyrke. General Nguyen Dinh Uoc fra Hanois Militære Historiske Institut udtrykte ingen protest mod denne betragtning, og han benyttede ordet under debatten om dette forskningsområde til at påpege, at den nordvietnamesiske hær

indsats i Sydvietnam havde været langt mere problematisk, hvis USA havde gennemført planerne om at lave en skyttegravslignende forsvarslinie ind i Laos for at afbryde Ho Chi Minh-stien.¹²

Datoen for den første konfrontation mellem amerikanske og nordvietnamesiske styrker kan således efterhånden godt rykkes fra slaget i Ia Drang dalen i efteråret 1965 frem til slaget ved Nam Dong basen i Ta Rau dalen nær Laos i juli 1964, hvor nordvietnamesiske hærenheder forsøgte at erobre en sydvietnamesisk militærbase ledet af amerikanske og australske rådgivere.

Et interessant spørgsmål på dette tidspunkt er således, hvordan det gik til, at krigen accelererede så kraftigt i 1964. Baggrunden for udviklingen i Vietnamkrigen, til et punkt hvor både USA og Nordvietnam ved årets slutning var besluttet og på vej til at optrappe krigen til en begrænset krig, kan endnu ikke klarlægges helt, idet vi mangler for mange kilder, men der tegner sig et billede, som i stadig stigende omfang underbygges af kilder fra Rusland, USA, Kina og Vietnam.

Den nyeste forskning om alliancen mellem Sovjetunionen og Folkerepublikken Kina peger på, at alliancen først på en række praktiske områder brød endeligt sammen i første halvår 1963, hvorefter Mao i voksende omfang lagde op til at ville støtte en militarisering af Vietnamkrigen.¹³ På denne baggrund havde de vietnamesiske kommunister i Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis ledelse udsigt til øget bistand til krigen i Sydvietnam, hvilket ret kort tid efter skulle vise sig at være en mulighed, kommunisterne valgte at benytte sig af.

Efter novemberkuppet i 1963 mod Ngo Dien Diem stod både amerikanerne og de vietnamesiske kommunister i en uventet situation. Lyndon Johnson fik ret hurtigt efter overtagelsen af præsidentembedet meget ubehagelige informationer fra Vietnam, idet administrationen fik oplysninger om krigens gang fra General Doung Van

Vietnam åbner stadig mere for debatten om Vietnamkrigen, hvorfor General Nguyen Dinh Uoc fra Hanois Militære Historiske Institut, som er veteran/regimentskommandant fra slaget ved Dien Bien Phu, og PhD.-stipendiat Thach H. Nguyen fra Vietnam, begge deltog med oplæg samt kommentarer ved konferencen i Lubbock. Foto artiklens forfatter.

Minhs nye regime, som viste, at det tidligere regime under Diem havde ført amerikanerne bag lyset, og reelt stod kommunisterne endnu stærkere i Sydvietnam end hidtil antaget. Præsident Johnson besluttede således, i lyset af Vietnamkrigens betydning under den kolde krig, allerede i januar 1964 at iværksætte en række operationer, OPLAN 34A planlagt allerede i John F. Kennedys periode som præsident, som skulle straffe Nordvietnam.¹⁴

General Minhs regime blev som en følge af kuppet mod Diem-regimet ret populært, hvilket ikke havde en positiv virkning på revolutionens udbredelse set

fra kommunisternes synsvinkel. Den største force for kommunisterne havde netop været dele af befolkningens had til Diem-regimet, hvorfor desertationerne blandt de kommunistiske rækker nu voksede markant, og udsigten til et oprør i befolkningen forsvandt samtidigt med, at USA, med anerkendelsen og den fortsatte bistand til General Minhs regime, på ingen måde så ud til at være på vej til at opgive indsatsen i Sydvietnam.¹⁵ Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti besluttede i denne situation på det 9. centralkomite plenummøde i december 1963 at gå i offensiven i Sydvietnam, idet kommunisterne nu ville ændre den militære magtbalance i Sydvietnam til egen fordel, hvilket skulle fremme USAs tilbagetrækning fra Vietnam. Denne strategiske beslutning viste sig til dels at være særdeles succesrig, idet kommunisterne i løbet af 1964 erobrede så meget territorium, at der eksisterede en lang kommunistisk zone fra det centrale højland og helt ned i Mekong-deltaet.¹⁶

Denne udvikling undgik naturligvis ikke den amerikanske administrations opmærksomhed, og der opstod således i løbet af 1964 et internt pres i administrationen for at øge indsatsen i Sydvietnam, men administrationen stod også samtidig overfor et præsidentvalg i november 1964, hvorfor Johnson kun langsomt øgede engagementet i Sydvietnam. Muligheden for at sende et stærkt advarende signal til Hanoi kom imidlertid i august 1964 i forbindelse med et nordvietnamesisk angreb på et amerikansk flådefartøj i Tonkinbugten, og Johnson benyttede sig straks af situationen, idet den amerikanske bombning af militære mål i Nordvietnam passede ind i Johnsons valgkamp samtidig med, at det truede kommunisterne og viste Saigon-regimet, at USA ikke havde opgivet Sydvietnam.¹⁷

Tonkinepisoden i august 1964 fik imidlertid ifølge den nyeste forskning meget langtrækkende konsekvenser, idet Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti umiddelbart efter episoden besluttede for første

gang at afsende to hele divisioner fra den nordvietnamesiske hær til Sydvietnam, og disse begyndte at operere syd for grænsen allerede omkring årskiftet, hvilket var muligt, blandt andet fordi hæren siden december 1963 havde undersøgt mulighederne for at operere med store militære enheder i Sydvietnam, og de afsendte divisioner havde været under optræning til opgaven siden april 1964. I Sovjetunionen betød episoden, at Vietnampolitikken blev ændret allerede under Nikita Khrustjovs ledelse, idet Sovjet, som et land med ambition om ideologisk at lede den kommunistiske blok, ikke kunne forholde sig passivt til, at USA bombede et allieret land, hvorfor Sovjet nu blev tvunget til at støtte krigen, hvilket Moskva efterfølgende gjorde med det sekundære mål at nedbryde og afslutte kinesernes indflydelse i Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti. Endelig var Lyndon Johnsons bombning af Nordvietnam med til at sikre hans genvalg til en ny præsidentperiode i USA, hvor Johnson blev valgt som moderat fredskandidat frem for Barry Goldwater, imens administrationen var i fuld gang med at planlægge den efterfølgende optrapning af den amerikanske tilstedeværelse i Sydvietnam.¹⁸

På det internationale plan tegner der sig således et billede, hvor både USA og Sovjetunionen på grund af disse landes rolle under den kolde krig blev trukket modvilligt ind i Vietnamkrigen, fordi ingen af de to supermagter, som hver især havde ambition om at lede deres respektive blok, kunne sidde udviklingen i Vietnam overhørig.¹⁹ På det nationale plan kan man formode, ud fra den nuværende forskning om den kommunistiske side af Vietnamkrigens oprindelse, at forskningen peger, ganske som på den sydvietnamesiske side, i retning af en kulturel fortolkningsmodel, hvor målet for den kulturelle og politiske elite i Vietnam, uanset politisk ståsted og allianceforholdenes indflydelse, var at samle Vietnam som et selvstændigt land under den pågældende elites politiske struktur.

Netop derfor formåede ingen af de to supermagter at fastholde delingen af Vietnam.

Jens Christian Kildemoes Hansen

¹ Det Vietnamesiske Kommunistiske Parti eller Vietnamesiske Arbejder Parti forkortes ofte VWP, og NLF er den amerikanske forkortelse for Den Nationale Befrielsesfront.

² Peter Frederiksen: *Vietnam – fra drage til tiger*. Systime, Århus, 1996 p. 43-44

³ Department of State, *A threat to peace – North Viet-Nam's effort to conquer South Viet-Nam. 2 parts*, Washington, DC: Bureau of public Affairs, Office of Public Services, December 1961.

Philippe Dervillers: *The struggle for the unification of Vietnam*. China Quarterly, no. 9 1962, London.

D. Pike: *Viet Cong: The organization and techniques of the national liberation front of South Vietnam*. Cambridge: The M.I.T. Press, 1966.

G. Mct. Kahin: *Intervention: How America became involved in Vietnam*. N.Y. Alfred A. Knopf, 1986.

⁴ Vietnam består af Tonkin, Annam og Nambo, hvor Nambo udgør den sydligste del af landet.

⁵ Carlyle A. Thayer: *War by other means. National liberation and revolution in Viet-Nam 1954-60*. Allen & Unwin, Sydney Wellington London Boston 1989. Der er ikke skrevet andre bøger udelukkende om emnet behandlet i *War by other means* siden 1989, og Thayers værk anses den dag i dag for at være det bedste på området, men denne udvikling i den internationale forskning er endnu ikke slået helt igennem i dansk litteratur om oprettelsen af Den Nationale Befrielsesfront, idet NLFs geografiske oprindelse her stadig kan debatteres med sigte på at fratage VWP ansvaret for befrielsesfrontens oprettelse.

⁶ Fædrelandsfronten var iflg. Thayer beregnet til en langvarig politisk kamp, eventuelt efterfulgt af en militær indsats, for en genforening af Vietnam under kommunismen, se *War by other means*. p. 47, og fronten blev oprettet med Moskvas opbakning se Mari Olsen *Solidarity and national revolution. The Soviet Union and the Vietnamese communists 1954-60*. Forsvarsstudier 4/1997, Oslo. Dette værk er en revideret udgave af Mari Olsens MA, og bygger på bl.a. kilder fra det sovjetiske udenrigsministerium.

⁷ "My-Diem" var et slagord, som henviste til, at Sydvietnams Præsident Ngo Dien Diem blev styret af USA.

⁸ NLFs militære gren blev lige fra begyndelsen ledet af Tran Loung, som på daværende tidspunkt var general i den nordvietnamesiske hær og

medlem af VWP's centralkomite.

⁹ William J. Duiker: *Sacred war. Nationalism and revolution in a divided Vietnam*. McGraw-Hill, New York 1995 p. 128-137. Thayer: *War by other means*. p. 190, 228

¹⁰ Mari Olsen: *Solidarity and national revolution. The Soviet Union and the Vietnamese communists 1954-60*. p. 80-84. Selv marxistisk inspirerede historikere indrømmer, at Den Nationale Befrielsesfront var Det Vietnamesiske Kommunistiske Partis forlængede arm i Sydvietnam, se eksempelvis Gabriel Kolko *Vietnam. Anatomy of a war, 1940-1975*. Allen & Unwin, London Sydney, 1986 p. 105-106. Blandt det nyeste forskning om NLFs virke er Robert K. Brigham: *The NLF's foreign relations and the Vietnam war*. Diss. University of Kentucky, 1994. Brigham konkluderer p. 210-217 at NLFs politik blev ført med det formål blandt andet at skabe en falsk forestilling om organisationens uafhængighed fra politbureauet i Hanoi, og Brigham støtter generelt Thayers tese i *War by other means* om, at VWP oprettede NLF.

¹¹ Thayer: *War by other means*. p. 187

¹² I april 1999 afholdt Vietnam Centeret ved Texas Tech University i Lubbock, Texas, en af de hidtil største konferencer om Vietnamkrigen. Se nærmere på institutionens hjemmesider //www.ttu.edu/~vietnam/ og Anne Blairs indlæg findes under konferencer på mine sider //www.sdu.dk/hum/vietnam/. Se også Roger Donlon: *Beyond Nam Dong*. Leavenworth, KS: R and N Publishers 1998. R. Donlon deltog i slaget som ledende rådgiver, og han blev efterfølgende som den første soldat under Vietnamkrigen tildelt kongressens æresmedalje for sin indsats ved netop slaget om Nam Dong basen.

¹³ Odd Arne Westads foredrag på Nordic Institute of Asian Studies, KU 1997. Se også Odd Arne Westad: *Brothers in arms : The rise and fall of the Sino-Soviet alliance, 1945-1963*. Stanford, UP 1999

¹⁴ Edwin E. Moise: *Tonkin gulf and the escalation of the Vietnam war*. North Carolina, UP1996 p.4-6. Robert D. Schulzinger: *A time for war*. Oxford, UP 1997 p. 124-131. Schulzingers tese er, at den kolde krigs optik havde stor indflydelse på USAs Vietnampolitik, fordi ingen amerikansk præsident og næsten ingen ledende amerikansk beslutningstager kunne acceptere andet end et provestligt regime i Sydvietnam, og denne politik var der ifølge informationerne fra valgene og meningsmålingerne opbakning til i USAs befolkning, fordi der indtil 1968 maksimalt kun var 10% og senere maksimalt 25% af befolkningen, som ville acceptere et nederlag ved omgående tilbagetrækning fra Vietnam.

¹⁵ William J. Duiker: *The communist road to power*. 2.ed, Westview Press, 1996, p. 239

¹⁶ Duiker: *The communist road to power*. p. 239-247. Schulzinger *A time for War*. p.140, I Gaiduk: *The Sovietunion and the Vietnam war*. Chicago 1996 p. 4-8 Gaiduks værk bygger som det hidtil eneste om Sovjetunionens Vietnampolitik i perioden 1963/64-1973 på kilder fra det sovjetiske udenrigsministerium herunder blandt andet ambassadens årsrapporter fra Hanoi samt enkelt KGB og GRU (den militære efterretningstjeneste) dokumenter. Se videre undertegnede anmeldelse af Gaiduks værk på hjemmesiden hos 1066 under anmeldelser 27. årgang : <http://www.mmi-net.dk/testarea/mmdesign99/hastings/>

¹⁷ Se Moise: *Tonkin gulf and the escalation of the Vietnam war*. Moise demonstrerer fuldstændigt

myten om det andet angreb i august 1964, og det bliver meget svært at udfordre denne bogs tese på det nuværende kildegrundlag. Robert D. Schulzinger: *A time for war*. p. 138-153

¹⁸ Duiker *The communist road to power*. p. 248-250, Moise *Tonkin gulf and the escalation of the Vietnam war*. p. 250-254, Schulzinger: *A time for war*. p.154-165, Se også Gaiduk *The Sovietunion and the Vietnam war*.

¹⁹ Internationale forskningsresultater fra de nyeste kildestudier om den kolde krig kan findes på internettet, før de udkommer i tidsskrifter og bøger. Se internetsiderne hos The Cold War International History Project ved Woodrow Wilson International Center for Scholars : <http://cwihp.si.edu/default.htm>

Et stavnsbånd allerede fra 1701?

Af Michael Bregnsbo, ph.d., lektor ved Institut for Historie etc., Syddansk Universitet, Odense.

Jens Holmgaard: "...uden at landet besværes." Studier over Frederik 4.s landmilitis med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt. Udgiver-selskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1999. 489 s., 300 kr. (+ forsendelse).

I 1983 stødte daværende landsarkivar i Viborg, Jens Holmgaard, tilfældigt på en sag fra 1729 vedr. en københavnsk hosekræmmer, der var barnefødt i Jylland, og som måtte betale godsejeren på sit jyske fødegods en sum af 50 rigsdaler for at slippe fri af vornedskabet. Denne sag gav anledning til undren. Vornedskabet var en bestemmelse af senmiddelalderlig oprindelse, der forbød mænd af bondestanden at fraflytte deres fødegods uden godsejerens tilladelse samt forpligtede dem til at tage en ledig gård i fæste. Det prekære ved denne sag var ikke, at vornedskabet var blevet afskaffet i 1702, for dette gjaldt kun for dem, der var født efter Frederik 4.s tronbestigelse i 1699, og den nævnte hosekræmmer kunne tænkes at have været ældre end som så. De, der var født før 1699, kunne købe sig fri af vornedskabet. Det, der gav Holmgaard anledning til undren, var

det forhold, at hosekræmmeren var født i Jylland, for i denne landsdel havde der aldrig eksisteret et vornedskab, dette havde kun haft gyldighed på Sjælland og omliggende øer. Det er rigtigt, at der senere indførtes et stavnsbånd for den mandlige landbefolkning, og at dette også gjaldt i Jylland, men dette skete først i 1733 og kan altså ikke forklare sagen fra 1729. Spørgsmålet var altså, hvordan denne sag skal forklares, gjaldt der begrænsninger i bevægelsesfriheden også for den jyske landbefolkning før stavnsbåndets indførelse i 1733? Og i givet fald: Var disse bestemmelser lovfæstet nogetsteds? Holmgaard lod det ikke blive ved sin undren, men forskede nærmere i spørgsmålet, og det har resulteret i et digert og massivt værk på næsten 500 sider, som i oktober 1999, da han var 79, indbragte ham doktorgraden.

Holmgaards hovedtese er, at forordningen af 22. februar om indførelse af en landmilitis i 1701 og en pasforordning af 19. februar samme år samt senere opfølgende lovgivning om ikke ligefrem formelt, så i hvert fald reelt åbnede for, at der blev lagt omfattende begrænsninger i flyttefriheden for den mandlige del af landbefolkningen i et sådant omfang, at det kan give mening at tale om et stavnsbånd allerede

fra 1701.

Landmilitsen var en militær ordning, hvorved landets jordegods inddeltes i læg (tidligere skrevet lægd), der hver især var forpligtet til at stille en soldat. Derved var der indført værnepligt for den mandlige del af landbefolkningen, og det påhvilede den pågældende godsejer at sikre, at der var tilstrækkeligt tjenstdygtigt mandskab at tage af. Pasforordningen blev udstedt tre dage før landmilitforordningen, og skønt den ikke formelt havde noget med landmilitsen at gøre og også omfattede kvinder og andre ikke-værnepligtige dele af landbefolkningen, så havde den ifølge Holmgaard sammenhæng med landmilitsen. Problemet var, at hvis godsejerne skulle sikre, at der var tilstrækkeligt værnepligtigt mandskab, så måtte de også have midler i hænde til at forhindre, at karlene flyttede andetsteds hen for at undgå udskrivning. Pasforordningen handlede om kontrol med tjenestefolk og deres flytninger. I en af dens centrale paragraffer hedder det bl.a.: ”Og skal husbonden [godsejeren, MB] først derpå skrive *personens* afsked [lovlige opsigelse, MB], pas og *tilladelse, at han må flytte...*”. Godsejeren skulle altså give tilladelse til, at man måtte flytte, eller rettere: Skønt forordningen også omfattede kvindeligt tyende, står der dog her udtrykkeligt ”*han* må flytte”. Godsejeren skulle altså udtrykkeligt meddele tilladelse til, at en karl måtte flytte. Indebær det, at godsejeren kunne afslå at give en sådan tilladelse og derved et faktisk stavnsbånd? Var dette derved lovfæstet eller var de begrænsninger i flyttefriheden, som mange karle kom ud for, udtryk for godsejernes misbrug af loven?

Holmgaard undersøger dette ved at se på omstændighederne ved tilblivelsen af de to nævnte forordninger samt anden lovgivning, og han analyserer forvaltnings- og retspraksis på området lokalt og centralt og meddeler undervejs desuden mangt og meget om bondekarlenes sociale og retlige kår. Hans studier viser, at retstilstanden var uklar og flydende, en række bestemmelser i lovteksterne var upræcist formulerede, og når lokale embedsmænd forespurgte i København om

den rette fortolkning, fik de ingen vejledning udover en opfordring til at følge loven. Hvis en lovparagraf viste sig at være for uadministrerbar eller vakte for megen misnøje ude omkring, kunne styret i København slippe ud af kniben med prestigen i behold ved at henvise til, at de lokale embedsmænd havde misforstået noget. Holmgaard præsenterer mange eksempler på, at pasforordningen reelt betød et stavnsbånd og i det hele taget, at der i hvert fald var lagt hindringer i vejen for karlenes flyttemuligheder. Dette skete så meget desto mere efter 1709, hvor Danmark kom i krig (Den Store Nordiske Krig 1709-20). Efterhånden som krigen skred frem måtte flere og flere karle udskrives, og der opstod decideret karlemangel, både til soldatertjeneste og som arbejdskraft i landbruget. Godsejerne var ansvarlige for, at der fandtes tjenstdygtige karle i hvert læg, og har derfor set sig nødsagede til at træffe de foranstaltninger i form af stavnsbinding o.lign., som var fornødne, uanset om der var klar lovhjemmel for dette eller ej. Og styret i København havde desperat brug for soldater, og hvis det havde grebet ind mod godsejernes praksis, dersom denne havde været lovstridig, så ville hæren ikke have fået soldater nok, hvilket igen ville have svækket dens kampkraft og dermed landets krigsindsats. Som følge af krigen og mandskabsmanglen har mangelen en godsejer set sig nødsaget til at ”stramme den” for at leve op til sine forpligtelser, og den uklare retstilstand har gjort dette muligt.

Denne opfattelse er for så vidt ikke ny. Tidligere var den generelle opfattelse, at landmilitsen 1701 indebar et stavnsbånd. Spørgsmålet var genstand for en diskussion i *Historisk Tidsskrift* 1884-86 mellem Edvard Holm, historieprofessor ved Københavns Universitet, og amatørhistorikeren, juristen og godsforvalteren O.F.C. Rasmussen. Sidstnævnte fastholdt opfattelsen af landmilitsen som et stavnsbånd fra 1701, hvorimod Holm fastslog, at der først i 1733 var indført et stavnsbånd, og det blev derefter den opfattelse, der vandt indpas. Holmgaard finder, at Holms argumenter var præget af selvbevidst pukken på professorembedets værdighed

snarere end af logik og sammenhæng. Holm var sympatisk indstillet over for kong Frederik 4. (konge mellem 1699 og 1730) og anså denne for en bondeven (bl.a. ved afskaffelsen af vornedskabet 1702), og et stavnsbånd fra 1701 ville ikke passe godt i dette billede.

Holmgaards tese giver anledning til nogle spørgsmål, der kræver nærmere afklaring. Hvad var idéen med at afskaffe vornedskabet i 1702, hvis der året før var indført et landsdækkende stavnsbånd? Nogen sikker forklaring kan ikke gives, men Holmgaard mener, at enevældens ønske om at harmonisere forholdene i de forskellige dele af riget kunne være et plausibelt motiv. Hvorfor blev landmilitzen afskaffet i 1730 for i 1733 påny at blive indført, nu forsynet med en klar stavnsbåndsparagraf? Afskaffelsen i 1730 af den byrdefulde og forhadte landmilitz var en slags ”hovsa-løsning”, hvorved den nye konge Christian 6. søgte at skaffe sig popularitet. Men det ledte til afvandring fra landbruget og mangel på arbejdskraft, og allerede i 1731 måtte der udstedes en forordning om ”at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark”, som ifølge Holmgaard indførte et stavnsbånd uden en landmilitz. Og i 1733 blev landmilitzen genindført, idet bestemmelserne i denne forordning dog også måtte præciseres ved senere lejligheder.

Holmgaards bog er skrevet i stærk sympati med, for ikke at sige social indignation over, at datidens bønderkarle måtte døje lidelser og afsavn i landmilitzen. Den oprindelige tjenestetid på seks år blev senere forlænget, og endnu et løftebrud indtraf under Den Store Nordiske Krig, hvor landmilitzsoldaterne i stedet for som oprindeligt lovet at skulle bruges til defensive formål blev sendt på offensiv krigsførelse i udlandet og tjente langt ud over den oprindeligt normerede tjenestetid, og mange aldrig vendte hjem. Af samme grund kan Holmgaard ikke tilslutte sig den traditionelle opfattelse, som udtrykt af f.eks. Edvard Holm, af kong Frederik 4. som et af de lysere hoveder på den danske enevoldstrone. Tværtimod ser han kongen som stivsinnet pedant, der som krigerkonge satte hensynet til dynastiets

prestige over befolkningens velfærd. Han citerer Holm, der med den fremmede diplomat de Vrigny var imponeret over den tålmodighed, hvormed Frederik 4. i 1702 under en mønstring ved Odense ”holdt ud i brændende solhede for ret at få et pålideligt indtryk af soldaternes ekscersits”. Hertil bemærker Holmgaard: ”Den tanke, at det nok var ulige mere ubehageligt at ekscersere i den brændende solhede end at se på, har næppe strejft hverken de Vrigny eller Holm” (s. 419).

At Holmgaards sympati ligger hos bønderkarlene, kan ingen være i tvivl om. Fair nok! Ingen, og slet ingen af dem, der har læst bogen, kan undgå at blive rystet over de forfærdelige forhold, det udskevne mandskab blev udsat for. Men man kunne også spørge, hvorfor datidens statsledelse fandt det nødvendigt at pålægge så omfattende byrder på landbefolkningen, hvorved også landbruget led skade. Landbruget var landets ubestridte hovederhverv, og godsejerne udgjorde følgelig en økonomisk og social elite. Hvorfor førte statens ledelse en politik, der tilsyneladende var i direkte modstrid med denne elites erhvervsmæssige interesser? Det skyldtes vel sagtens Danmarks særdeles ugunstige udenrigs- og sikkerhedspolitiske situation. Denne er også en del af baggrunden for landmilitzen. Det falder uden for Holmgaards problemfelt at gå i detaljer med den side af sagen, men når det pågældende bind af det seks binds værk om dansk udenrigspolitisk historie, som er under udarbejdelse, udkommer om nogle år, vil man her sikkert kunne få klarere og nøjere besked.

Holmgaard har som nævnt været igennem et særdeles omfattende arkivalisk materiale, og de mange sager om karle i landmilitzen bliver ikke blot refereret, men tillige analyseret, nærlæst og – når en sag tilsyneladende modsiger opfattelsen af et stavnsbånd allerede fra 1701 – dybdetolket. Der bliver i de pågældende kapitler stillet store krav til læsernes opmærksomhed og hukommelse, men læsningen lettes dog heldigvis af, at de centrale lov-bestemmelser er oplistet bagi bogen sammen med uddrag af kerneparagrafferne. Holder tesen så? Det er svært at sige. Men Holmgaard gør opmærksom

på, at der var store dele af den mandlige landbefolkning, hvor der ikke hersker tvivl om, at der bestod markante indskrænkninger i bevægelsesfriheden. Det gælder dem, der havde taget en gård eller et husmandssted i fæste. Og det gælder de vornede, født før 1699. Og det gælder de karle, der var udskrevet som landmilitssoldater; de kunne dog frigives fra militsen på et senere tidspunkt, nemlig hvis de tog en gård eller et hus i fæste, men derved ville de som nævnt fortsat være hindrede i at flytte. Tilbage er så kun en mindre gruppe, nemlig de ikke-vornede karle, der ikke blev udskrevet til landmilitsen. Det drejede sig om et beskedent antal, et forsigtigt skøn siger ”måske en halv snes tusind personer” (s. 389). Gjaldt der et stavnsbånd for disse? Der er ingen tvivl om, at der fandtes begrænsninger i karlenes bevægelsesfrihed. Men de juridiske bestemmelser herom var uklare. Og det var måske netop også meningen, for derved kunne magthavere og administratorer til hver en tid disponere efter behov og behag.

Det kunne nok have lettet overskueligheden, hvis argumentationen var blevet ind-

delt efter emner i stedet for efter arkivalske kildetyper. Særligt i kapitel 7 gør dette sig gældende; kapitlet handler om karlemangel, og eksistensen af en sådan er nærmest overdokumenteret.

Det er ikke lykkedes Holmgaard at finde et svar på det spørgsmål, der i sin tid satte ham i gang. Men han har til gengæld frembragt megen ny viden, der dokumenterer, nuancerer og måske endog reviderer opfattelsen af det danske landbosamfund i 1700-tallets første tredjedel. Hverken tematisk eller geografisk bliver der trukket store linjer op, men en betragtning, der forekommer snublende nær under og efter læsning af Holmgaards værk, er, at hovedmodsætningerne i datidens landbosamfund ikke – som traditionelt hævded – gik mellem godsejere og bønder, men derimod mellem på den ene side landbefolkningen i skikkelse af såvel godsejere, bønder, husmænd og karle og på den anden side en ekspanderende og ressourceudtrækkende statsmagt.

Michael Bregnsbo

De indre landboreformer

Af Jes Fabricius Møller, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Signe Mellemggaard: Kroppens natur - Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år. 357 s, 298 kr, Museum Tusulanums Forlag 1998

Af bogens undertitel måtte læseren forvente, at der hermed endelig forelå den nødvendige opdatering af Lars-Henrik Schmidts og Jens Erik Kristensens nu uopdrivelige *Lys, Luft og Renlighed* fra 1986. Schmidt og Kristensen udkastede en modig skitse til hygiejnens historie i den vestlige verden med udgangspunkt i Michel Foucault, der dengang var meget ”hot” blandt århusianske idéhistorikere. De forsøger at redegøre for, at sundhedspolitik bestemt ikke kun er interessant for de syge, men at sundhedsoplysning, hygiejniske bestræbelser og

medicinens institutionalisering også er en integreret del af den moderne civilisations historie, idet den har tjent ikke mindst disciplinerings og socialiserings, rationalitetens og undertrykkelsens sag. Bogen gør brug af Foucaults kulturhistoriske metode: Inddragelsen af et meget bredt udsnit af kulturelle udtryk i nogle drabelige generaliseringer med henblik på at sige noget uhyre interessant om vor civilisations karakter.

Mellemggaard bekender sig også til inspirationen fra Foucault, men bogen adskiller sig væsentligt fra Schmidts og Kristensens ved at være en detalstudie og i mindre grad et forsøg på en syntese. En mere korrekt undertitel ville være ”nogle sundhedsoplysende forfatteres syn på krop, sundhed og seksualitet i slutningen af det 18.

århundrede med en perspektivering op til nutiden". Det er et forsøg på en diskursanalyse, hvormed forfatteren mener italesættelsen af sundheden. Størstedelen af bogen er en gennemgang af den omfattende sundhedslitteratur fra perioden og især den fra kirurgen, medicineren og digteren, professor J.C. Todes (1736-1806) hånd. Han er bestemt ikke noget kedeligt bekendtskab, og man føler sig i almindelighed i godt selskab ved gennem-læsningen af de centrale kapitler.

Det erklærede udgangspunkt for bogen er et forsøg på at gøre op med den forestilling, at der findes en naturlig natur, og at naturen er sund. Mellemggaard henviser til nutidige reklamer, der anpriser varenes sundhed ved at henvide til deres naturlighed. At naturen er kulturel er som pointe bl.a. blevet gennemspillet i det midlertidige forskningsfællesskab, Humanistisk Forskningscenter, Menneske & Natur, Hollufgård, hvor Mellemggaard også har haft ansættelse. Ideen om at naturen skulle være af det gode stammer fra den sene oplysningstid, hhv. den tidlige romantik, da en ny følsomhed vakte bevidstheden om naturlighedens moralske fortrin og landskabets æstetiske kvaliteter (at kalde Jens Juel for en national landskabsmaler i den forbindelse (s. 150) er i øvrigt nok misvisende) Naturen var dog ikke noget, som menneskene skulle "vende tilbage til" i passiv hengivelse for at være sunde, sådan som Rousseau ofte parafraseres. Mennesket skulle myndiggøres til at forvalte sit liv i overensstemmelse med dets *rette* natur, for selvom nogle så det enkle bondeliv som et forbillede, var det dog også klart, at naturen ikke af sig selv skaffede bønderne sundhed. Nogle lyster måtte man tæmme – og her spiller for eksempel de nye vanedannende drikke fra kolonierne ind, som man bl.a. advarede imod, fordi de ikke var naturgroede i Danmark. Eftersom man mente, sundheden hang sammen med klimaet og jordbunden, blev der også en sammenhæng mellem sundhed og patriotisme.

I den sammenhæng advarer Mellemggaard mod at overbetone forestillingen om medikaliseringen som en social disciplineringsproces: "Medikaliseringen er ikke kun at fratage ikke-læger kontrollen over deres egen krop, at berøve dem en tidligere og mere oprindelig og, som det ofte formodes, mere sund kropsforståelse. Det er også

et forsøg på at give et sprog til formidlingen af kropserfaringen, og først og fremmest er det opdyrkelsen af en følsomhed for kroppen og dens ytringer" (s. 117). Når Mellemggaard taler om disciplinering, er det dog ikke ganske klart, om der menes socialisering, behovsudsættelse eller begge dele. Det er dog nogenlunde klart, at netop på dette område bruger hun Foucault til at korrigere Norbert Elias (jvf. s. 231 og s. 243).

Hvis man bruger Foucault, må man også være forberedt på at følge den stærke franske og amerikanske tradition, der lader 1789 og de omgivende årtier være det altafgørende tidehverv. Ikke at den periodisering er slet anbragt. Berømt er fx Foucaults tese om, at Freud & co. ikke har betydet nogen afgørende ændring for vores syn på seksualiteten, som det hyppigst antages, fordi psykoanalysen blot er en fortsættelse af en mere end 100-årig tradition for at italesætte menneskets driftsliv. Seksualiteten var ganske vist tabuiseret før Freud, men denne tabuisering var netop ikke kommet til udtryk som en fortilse men som en stadig strøm af litteratur om seksualitetens natur, dens nytte og dens farer.

Det specielle ved det 18. århundredes and-en halvdel er – i hvert fald i min opfattelse – først og fremmest statsliggørelsen af det medicinske hverv, eller medikaliseringen af samfundet, som man siger i den foucaultske skole. Der er en stærk sammenhæng mellem enevælde og medicinske regerings- og statsmetaforer som det kommer til udtryk i Oluf Bangs rektortale på kongens fødselsdag i 1840, "Kan Udfaldet af Statens og Menneskets Sygdomme forudsiges efter de samme Grundsætninger?" eller tidligere i C. H. Anthors lovprisning fra 1717 af Frederik IV som det af krig sårede samfundslegemes læge: "Er selber hat vorerst des Reichs geschlagne Wunden/ Als auserwehltet Artzt/ durch klugen Rath verbunden" (cit. efter Dietmar Peil *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmetaphorik*, 1983, s. 488).

Men netop dette perspektiv er udeladt af Mellemggaards afhandling på to væsentlige områder: lægen som politikkers forlængede arm og patienten som borger. "Bogen fokuserer næsten udelukkende på enkeltpersoners sundhedsoplysende virke og ikke på statslige initiativer eller

kampagner”, som hun selv skriver i sin programmerklæring (s. 17. Kroppsmetaforikken omtales dog s. 259ff).

Lægen som embedsmand er en forudsætning i den af tidens litteratur, som behandler temaet som *det medicinske politi*. Mellemsgaard redegør for en hjemlig fortaler for det medicinske politi, Henrich Callisen (1740-1824), men lader derefter emnet ligge. Det medicinske politi var fællesbetegnelsen for et program udbredt i den europæiske sundheds- og samfundslitteratur, ifølge hvilket den – som man mente – truende tilbagegang i befolkningstallet skulle afværges. Udenlandske forfattere som Johann Peter Frank stillede meget omfattende forslag til lovgivning og praktiske tiltag, hvormed den enevældige stat kunne øge befolkningstallet og dermed sin velstand, magt og prestige. Ikke overraskende havde de læger, der var ophavsmænd til sådanne teorier, tiltænkt lægerne en central rolle som disse programmets eksekutorer. Denne rolle blev først virkeliggjort langsomt i løbet af det 19. århundrede, og ved overgangen til det 20. stod lægen som en af samfundets ypperste autoriteter også uden for hospitalet – en proces der for Danmarks vedkommende er beskrevet af bl.a. Signild Vallgård i hendes arbejde om lægestandens professionalisering i festskrift til Niels Finn Christiansen, red. af Ning de Coninck-Smith, Kbh. 1997, og i Helle Blomquists meget interessante artikel om tro, viden og politik i *Historie*, 4. hft., 1993. Mellemsgaard mener i øvrigt, at der ikke er skrevet noget om præstens lægelige funktion (s. 208). Her har hun oversat Erik Nørres disputats fra 1981 om præsten som embedsmand, hvori der faktisk er et underkapitel om præsterne og sundhedsvæsenet. I det afsluttende nutidsperspektiverende kapitel ville en inddragelse af Lene Kochs bog om racehygiejne 1920-56 fra 1996 også have været velanbragt.

Den anden væsentlige udeladelse i bogen er synet på borgeren som potentiel patient i sin egenskab af netop borger. ”Hos Tode er sygdom og sundhed folks eget ansvar og først og fremmest bestemt af deres egen indsats” (s. 157) skriver Mellemsgaard og mener altså også, at Tode ikke er et redskab for medikaliseringen af samfundet. Det er klart nok, at Tode i modsætning til Callisen ikke

er en direkte fortaler for et medicinsk politi, men det udelukker ikke at Todes skrifter har politisk eller socialt potentiale. Disciplineringen af borgeren sker netop ikke som et diktat fra oven men som en proces, hvor den enkelte borger internaliserer samfundets normer og frivilligt underkaster sig den nye tvang. (Tanken findes allerede i samtiden hos bl.a. Immanuel Kant og J.J. Rousseau. Hos Foucault forudsættes der endvidere ingen magthaver for at magt udøves). At Tode henvender sig til læseren som individ, forhindrer ikke hans læsere som publikum i at handle ens og dermed give hans skrifter en samfundsmæssig konsekvens.

Man kan også sige det på en anden måde: Først i tiden op til år 1800 bliver det over-hovedet almindeligt at sammenkoble oplysning og sundhed til en *sundhedsoplysning*. Før den tid var det at kurere kun muligt i kraft af mystiske eller hemmelige egenskaber hos helbrederen, det vil sige en privilegeret evne, som undermineres, hvis den gøres almen bekendt. ”Der er ingen tvivl om, at sundheden i Todes sundhedsoplysning i første række er et individuelt problem” skriver Mellemsgaard (s. 156), men overser dermed oplysningens indbyggede sociale karakter. Oplysning er altid tiltænkt et publikum, og derfor er der ikke kun tale om en indsnævring af problemstillingen, når Mellemsgaard udelader samfundsperspektivet; det er en udeladelse af et væsentligt og uomgængeligt perspektiv ved selve den omstændighed, at oplysningslitteraturen *findes*. Den manglende inddragelse af det politiske perspektiv er så meget mere overraskende som at forfatteren faktisk kan konkludere, at Todes publikum bestod af ”det nye borgerskab og den reformvenlige adel”, som netop var ”tilbøjelig til at tage tanken om sundheden til sig” (s. 165), og med medicinhistorikeren Gerd Göckenjahn konstatere, at sundheden er et ”socialt afgrænsningsbegreb” (s. 167). Heldigvis lever Mellemsgaard heller ikke ganske op til sin oprindelige målsætning om at udelade redegørelsen for sundhedspolitikken. Hun redegør (s. 211f) for de interessante strategiske og taktiske overvejelser, der lå bag udgivelserne af danske sundhedskatekismer – oplysende skrifter i dialogform. Ligheden mellem de store landboreformer og sundhedskatekismens

de store landboreformer og sundhedskatekismens reform af bondens helbred – ”en indre landboreform” (s. 237) – er simpelthen slående godt set af forfatteren.

Denne anmeldelse kan lyde som en gammeldags politisk historikers klagesang over den moderne kulturhistorie, når jeg efterlyser det politiske perspektiv og noget godt gammeldags administrationshistorie, men efterlysningen skyldes hovedsageligt, at materialet selv er så indlysende politisk ladet, at det efter min mening er synd og skam at udelade det af problemformuleringen, hvilket bekræftes af den udenlandske litteratur, som forfatteren udmærket kender. De oftest citerede værker i fodnoterne er af Ute Frevert og Gerd Göckenjan, som har skrevet uhyre inter-

essante ting om sammenhængen mellem politik og sundhed, kultur og krop i perioden. Det er selvfølgelig urimeligt at anklage Signe Mellemgaard for ikke at have skrevet en anden bog end den, hun faktisk har skrevet, men det er min vurdering, at problemformuleringen har spærret for en optimal udnyttelse af materialet. Det skal dog ikke skygges for den omstændighed, at bogen også fungerer på sine egne præmisser, ikke mindst fordi præmisserne er klare nok. Kapitlet om afføringen og ”cirkulationens nødvendighed” er meget veloplagt og overordentligt inspirerende, så det har bestemt ikke været ufrugtbare timer, jeg har tilbragt i selskab med det 18. århundredes sundhedsoplysning.

Jes Fabricius Møller

Sejrherrernes historie

Af Joachim Lund, ph.d., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Claus Bryld og Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-97. Humanistisk historieformidling bd. 5. Roskilde Universitetsforlag 1998. 561 s., 298 kr.

De mange debatter, der har fundet sted i offentligheden i anledning af diverse jubilæer og andre offentlige begivenheder, som har haft med besættelsen at gøre (sågar enkelte disputatsforsvar), har siden 2. Verdenskrig med jævne mellemrum skabt røre i vor lille andedam – og ofte sænket debatniveauet til et godt stykke under idealerne i et samfund, som ellers roser sig af at være åbent og tolerant. Dette har ladet ikke mindst senere ankomne generationer tilbage med en fornemmelse af, at der nu var noget løjerligt ved den affære: Hvorfor var det sådan, at hver gang nogen rørte ved spørgsmålet om Danmark under besættelsen, næsten ligegyldigt under hvilken form, så *trickedede* det noget i en stor gruppe mennesker og skabte ikke diskussion, men afvisning og fordømmelse? Var besættelsen i virkeligheden tabu? Hvad var det, der ikke måtte pilles ved?

”I den store offentlighed blev fortællingen om besættelsen hurtigt efter krigen en kulturel nøglefortælling om efterkrigs-samfundets centrale værdier og grundvilkår. Den antog mytens form og karakter som en fortælling, der, omend den kan indoptage mange modstridende elementer og variationer, er inappellabel, og som derfor dybest set kun kan ændres gennem tidens og generationernes gang.” Således lyder hovedtesen i Claus Brylds og Anette Warrings bog (her i en formulering fra s. 460).

Ligesom i andre europæiske lande, som på den ene eller anden måde kom igennem den tyske besættelse ved at kollaborere med fjenden, har der derfor langsomt men sikkert udviklet sig et behov for undersøgelse og afklaring – lad os bare kalde det *Vergangenheitsbewältigung* – og det ikke blot blandt folk, der beskæftiger sig professionelt med ”De Fem År”. Konflikten blev sat på spidsen med den småhysteriske debat i anledning af 50-årsjubilæet for befrielsen i 1995 og den til samme lejlighed opførte forestilling ”Linien-Lyset”; laserlysstrålen, der lagde sig langs den jyske vestkyst og – til en del menneskers voldsomme forargelse – *ned*

over grænsen. Behovet for en analyse af problemet blev mere evident end nogensinde. Men en undersøgelse, der i princippet omfattede alt, hvad der var skrevet og sagt om besættelsen siden 1945, måtte jo forekomme frygtindgydende. Ikke desto mindre søsatte man selvsamme år, 1995, forskningsprojektet "Humanistisk historieformidling", hvis femte bind, "Besættelsestiden som kollektiv erindring", udkom i august 1998. Det er forfattet af to af vore fremmeste kendere af besættelsestidens historie, Claus Bryld og Anette Warring, hhv. professor og lektor ved RUC.

Bogens hovedresultat er, at besættelsens historie, som den ser ud i den kollektive erindring, er en fortælling, der blev skabt, ikke under besættelsen, men i løbet af de første efterkrigsår, som et resultat af det store kompromis mellem politikerne og modstandsbevægelsen. Denne fortælling – eller myte – var en konsensushistorie. Historien om besættelsen blev synonym med historien om Danmarks kamp for friheden – en kamp, hele nationen deltog i, høj som lav, rig som fattig. Og mens politikerne siden (af samme grund) holdt lav profil, blev det modstandskampens veteraner, som flittigst tog sig af at vedligeholde dette billede i den offentlige bevidsthed. Det var en konklusion, som i sig selv gav anledning til en debat om besættelsen, der ganske vist ikke nåede tidligere højder, men som alligevel udtrykte, hvad der var – og er – på spil.

Brylds og Warrings erklærede formål er at undersøge, hvordan fortællingen om besættelsestiden er blevet konstrueret op gennem efterkrigstiden. Med deres egne ord er det altså sådan, at de ikke "i første række undersøger, om besættelseshistorien, som den fremstilles i de forskellige sammenhænge og medier, er sand, men hvad den udtrykker om bevidstheden om besættelsestiden, sammenfattet i begrebet kollektiv erindring" (s. 19). Det lille "i første række" har ikke været til at komme uden om, for begiver man sig først ud i en dekonstruktion af fortællingen, er det nemlig vanskeligt ikke at komme til at udtale sig om det (u)sandfærdige i fortællingens indhold, og undervejs i bogen viger forfatterne da heller

ikke tilbage for f.eks. at vurdere, hvornår en given påstand er udtryk for "overdimensionering af den folkelige modstandsvilje og overvurderingen af den internationale betydning af Danmarks indsats" (eksemplet er fra s. 158).

Det er undersøgelsens udgangspunkt, at den danske fortidsforvaltning af besættelsen lader sig analysere ud fra en konflikt mellem nationalt erindringsfællesskab eller kollektivtradition på den ene side og historisk erkendelse, som den kommer til udtryk i den etablerede historievidenskab, på den anden. Kollektivtraditionen om besættelsen beskrives, med udgangspunkt i Roland Barthes' mytebegreb, som en klassisk fortælling om kampen mellem det gode og det onde, der ikke levner plads til nuancer og gråzoner; en "afpolitiseret fortælling", der tjener som identifikationsmodel for det nationale fællesskab, og som er blevet en myte uden for den historiske erkendelses rækkevidde. Inspireret af den tyske historiedidaktiker Jörn Rüsen afgrænses der tre "operationsfelter for et samfunds historiske diskurser" (s. 21), nemlig det politiske, det æstetisk/emotionelle og det kognitive. Denne inddeling strukturerer bogens tre hovedafsnit. Inden de slippes løs, præsenteres vi for en knivskarp og tankevækkende analyse af grundfortællingen om besættelsestiden og dens mytefunktion. Her påvises bl.a. en snæver overensstemmelse mellem fortællingens struktur og klassisk aristotelisk dramaturgi.

Afsnit IV (Besættelsen som politik) opruller situationen omkring befrielsessommeren og beskriver kampen om fortolkningsretten til besættelsens historie. Det var en kamp, der på relativ kort tid blev vundet af det politiske *establishment*, optaget som det var af at genvinde magt og legitimitet. Kampen fastlagde besættelsefortællingens grundstruktur omkring forestillingen om et enigt dansk folk, der havde ført kampen mod besættelsesmagten til sejr. Afgørende var det, at politikerne fra samarbejdsregeringerne 1940-43 blev inkluderet i denne forestilling. De havde gjort "passiv modstand", altilmest de virkede som skjold for den aktive modstand og kun ventede

på den situation, hvor hele folket kunne optræde samlet bag et brud med besættelsesmagten. Det var med andre ord en fortolkning, som på ingen måde havde baggrund i reelle historiske omstændigheder. Når stemningen og erfaringen fra det sidste halvandet år af besættelsen i den kollektive erindring i den grad kunne bringes til at overskygge erindringen fra perioden 1940-43, skyldtes det bl.a. fenomenet "kognitiv dissonans" – en tilstand, hvor bevidstheden er i stand til at håndtere en splittelse mellem emotionel og rationel erfaring ved at lukke af for ydre påvirkninger.

Grundfortællingen belyses derpå fra den modsatte side, nemlig gennem fremstillingen af de "apokryfe" – uautoriserede – fortællinger om besættelsen: Den scavenianske, den kommunistiske, de udrensedes, Rostock-myten osv. Og de efterfølgende kapitler om jubilæernes iscenesættelse viser, hvordan skiftende regeringer siden 60'erne mere og mere har sat sig på organiseringen af jubilæerne, med en større og større inddragelse af den stærke pressionsgruppe, som veteranorganisationerne har udgjort. Resultatet ved de officielle jubilæer er blevet en totalt konfliktsky og harmoniserende reference til besættelsestidens begivenheder, uden plads til afvigende versioner. Forfatterens åbent erklærede ideal om, at "divergerende erindringer og fortolkninger kan mødes i åben dialog uden et på forhånd givent moralsk hierarki mellem dem, hvor nogle erindringer er "mere rigtige" end andre", har med andre ord ikke kunnet indfries ved jubilæerne, tværtimod: "Jubilæerne befordrede slet ikke en sådan dialog og traditionsforvaltning. De eksponerede massivt grundfortællingen, hvis konfliktharmonisering ikke virkede forsonende, men mytologiserende og ahistoriserende" (s. 179).

"Grundfortællingen blev skabt i befrielses-sommeren 1945, ja måske allerede i besættelses sidste år (...)" (her fra s. 55). Men *var* fortællingen virkelig udelukkende en konstruktion, der intet havde med den historiske virkelighed at gøre? Selvfølgelig havde partipolitikerne en interesse i at tiltuske sig en del

af æren for frihedskampen. Deres udlægning fik masser af støtte i de historiske samleværker om besættelsen, der begyndte at udkomme kort tid efter befrielsen, og som en senere tid ikke uden grund har døbt "konsensuslitteraturen". Men forfatterens tolkningsproblem understreges i de mellemregninger, der må foretages undervejs. Et eksempel: Når grundfortællingen om besættelsen slår igennem i befolkningen efter befrielsen, skyldtes det, at "Forklaringen eller fortællingen tilfredsstillede såvel individuelle som socialpsykologiske behov for at skabe sammenhæng og mening mellem nutid, fortid og fremtid" (s. 87). Det er utvivlsomt rigtigt, at fortællingen fik denne funktion – og behovet for at skabe sammenhæng er vel altid til stede – men hvordan dokumenterer man, at der var tale om en *årsag*? Spørgsmålet er, om ikke forfatterne her driver deres pointe for hårdt igennem. Politikernes interesse i at blive inkluderet i modstandsfortællingen var evident, men synet på modstandsbevægelsens interesser efter befrielsen skal nok nuanceres. Når veteranerne har været opsat på at beskytte deres eftermæle – så opsat, at det ind imellem har lignet sindelagskontrol – skyldes det vel den skizofrene erfaring, der lå i først at være forfulgt og fordømt af politikerne, dernæst rost og omklamret efter befrielsen, for samtidig at se sig kritiseret af den såkaldte modbevægelse. For at hele sårene har man måttet kæmpe for at vinde accept, og i den kamp var der ikke plads til selvkritiske bemærkninger.

Konstruktion eller ej: Politikere og modstandsbevægelse havde fælles interesser, og heraf udsprang den store fortælling. Hjalpsagen 1960-61 kan ifølge forfatterne ses som "den endelige afslutning på det fornuftsægteskab, der i foråret 1945 var blevet indgået mellem modstandsbevægelsen og politikerne" (s. 190). Men vandene skiltes dog ikke mere, end at der stadig kunne etableres fælles fodslag i forbindelse med de offentligt fejrede jubilæer, hvor regeringsmagten efterhånden tiltog sig en større og større del af finansieringen - og dermed indflydelsen - under institutionel inddragelse af veteranorganisati-

onerne (i hvert fald den borgerlige/socialdemokratiske del). Politikerne kunne i jubilæumsretorikken bruge besættelsestiden som referencepunkt for aktuelle politiske spørgsmål ("aldrig mere en 9. april" osv.), mens modstandsveteranerne på deres side engagerede sig i en systematisk kamp for at vinde kontrollen over, hvad der måtte siges og hvad der ikke måtte siges om besættelsestiden. Dette dokumenteres til fulde, som fremstillingen skrider frem: Rifbjergs "År" blev taget af plakaten på det Kgl. Teater i 1970 efter protester fra modstandskredse, Jane Horneyserien i DR blev af samme årsag flyttet fra premieredatoen 3. maj 1985 til et mere uskadeligt tidspunkt et halvt år senere - og efter seriens udsendelse måtte Radiorådet beklage, at den overhovedet havde fundet sted. Året efter var det den selvbestaltede modstandsefterkommer Mærsk McKinney Møller, som tvang en kritisk film fra tv-skærmen, og det hele kulminerede i 1995 med den voldsomme debat om Linien-Lyset, en kunstnerisk begivenhed, der blev til i privat regi, og derfor ikke lod sig stoppe. På dette tidspunkt, 50 år efter befrielsen, var den store fortælling om Besættelsen blevet så afpolitiseret og mytologiseret, at striden ikke længere stod om udlæggelsen af begivenhederne under besættelsen og deres fortolkning, men om personlige antipatier (Hilden og Ejdrup-Hansen), nationalisme (antityske følelser) og god gammeldags rindalisme. Kapitlet viser, at det bærende element i modstanden mod Linien-Lyset bestod i ønsket om ikke at støde de gamle modstandsfolk. Det ville man gøre, hvis man anfægtede deres ret til at bestemme rammerne for fejringen af jubilæet. Konsekvensen var, konkluderes det, at besættelsestidens historie reduceres til modstandsbevægelsens historie.

Bryld og Warring har, med analysen og kritikken af den kollektive forvaltning af besættelsestiden, fat i et vigtigt problem. Men deres analyse er ikke uproblematisk. Spørgsmålet er nemlig, om de ikke i deres iver efter at dekonstruere fortællingen om besættelsestiden kommer til at skære alle aspekter over én kam, gennem en lidt distanceret og lettere

ironiserende "afdækning" af myten om det samlede danske folk i den fælles kamp mod ondskaften. I hvert fald bliver pointen ind imellem trukket lige skarpt nok op; som eksempel kan tjene afsnittet, der behandler traditionen med at sætte lys i vinduet den 4. maj om aftenen. Der er ikke den store grund til at betvivle forfatterens påstand, at de levende lys er den måske vigtigste blandt de symbolske markører af besættelsen og befrielsen, og at jubilæerne har set gentagne officielle opfordringer til at holde traditionen i live. Men derfra og så til at konkludere, at "[lystraditionen] ville aldrig have overlevet uden den bevidste og systematiske indsats fra det offentlige og mediernes side" (s. 327), er der et skridt, der næppe kunne tages uden en vis forudfattet mening om sagen.

Afdækningen af den nationale myte føres for så vidt konsekvent igennem - men altså ind imellem lidt for konsekvent. Det tredje hovedafsnit (VI, Besættelsen som læring og videnskab) handler om historieskrivningen om besættelsestiden og de konflikter, den har affødt, og her er det, som om perspektivet tabes af syne, og det er synd, for historiografiske oversigter over denne periode har der været en del af de senere år (kapitlerne er iøvrigt i lange passager identiske med Claus Brylds artikel i *Den jyske Historiker* nr. 75/76, 1997). Denne bringer ikke meget nyt, tværtimod kunne man sige, for det er da helt uforståeligt, at følgende har kunnet passere: "Det er nu 33 år siden den sidste samlede fremstilling af besættelsestidens historie udkom, skrevet af videnskabeligt uddannede historikere" (s. 384). Der hentydes til "*Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*", hvor Hæstrup var hovedforfatteren, og man påpeger det "enestående" i, at der ikke findes en nyere syntese på området. Hvad er der da blevet af Henrik S. Nissens og Tage Kaarsteds synteser i hhv. Gyldendals Danmarkshistorie og Gyldendal/Politikens ditto? De er der skam - gemt væk i en note. Hvorfor?

Perspektivet genfindes dog i de efterfølgende afsnit om debatterne i forbindelse med Trommers, Kirchhoffs, Roslyng Jensens,

Tamms og Stevnsborgs disputatsforsvar, der på forskellig – og forbilledlig – vis illustrerer det kommunikationssvigt mellem forskeren og det brede publikum, som altfor få historikere har gjort noget alvorligt for at overvinde. Hovedafsnittets afsluttende behandling af Frihedsmuseets nye udstilling står derimod svagere, for her mærker man igen hensigten: Afsnittet er altfor præget af forfatternes stædige og gentagne påpegninger af, hvordan man *burde* have gjort.

Det er som nævnt en frygtindgydende opgave, Bryld og Warring har sat sig; alligevel når de rundt om det meste. De har dog arbejdet så hurtigt, at det ind imellem sætter sit præg på fremstillingen. Forfatterne anfører tidspresset som årsagen til, at en undersøgelse af skolebøgernes fremstilling af besættelsestiden ikke kunne gennemføres – det lykkes dog ud fra foreliggende materiale at sandsynliggøre, at de seneste 30 års forskning har haft en vis indflydelse på undervisningsmaterialet. Tidsfaktoren får ligeledes skylden for, at *massemediernes* kun sporadisk er inddraget i analysen, og det er ærgerligt, så meget mere som forfatterne selv skriver, hvad man jo kun kan medgive dem, at massemediernes betydning for normer og holdninger næppe kan overvurderes (s. 45-46). Det er i høj grad her, i den skrevne og elektroniske presse, at kontroverserne foregår, og det havde været interessant med en analyse af betingelserne for mediebatterne, der jo ligesom de offentlige begivenheder har et element af konstruktion over sig – besættelsen er jo godt stof. Hvor det er uomtvisteligt, at opinionen er præget af “mediernes hensyntagen til formodet populære stemninger og synspunkter”, som det hedder s. 460, kan man nok diskutere det efterfølgende *statement*, at “Pressen har således ikke i første række optrådt som formidler af historisk viden, men som konservator af etablerede forestillinger og modsætningsforhold”. Udsagnet “Heller ikke aviserne formidler længe nogen debat, kun mængder af – ensartet – stof ved jubilæerne” (s. 472), er ikke underbygget - og det holder heldigvis ikke stik.

Et register er der desværre heller ikke

blevet plads (tid?) til, og også i teksten mærker man tidspresset. Visse sætninger er ikke umiddelbart forståelige, og det er næppe fyldestgørende, når det forklarende hedder, at “Frankrig, Belgien og Holland adskiller sig fra Danmark under krigen ved de massive jødedeportationer og ved at have været inddraget i 1. verdenskrig (med undtagelse af Holland)” (s. 35, note 18). Det er også svært at acceptere påstanden, at “Danmark var ikke et krigsførende land, og den danske hær deltog kun sporadisk og uhyre kortvarigt i kamphandlinger, da landet blev besat. Der er derfor kun få faldne soldater at sørge over, mindes og ære” (s. 286). Glemte er de 23 soldater, som faldt i kamphandlingerne den 29. august 1943.

Arbejdstempoet må formentlig bære ansvaret for de lidt mange, ikke helt gennemarbejdede sætninger. En vis forkærlighed for fremmedord får teksten til at virke unødvendig abstrakt, og man studser ind imellem over de sproglige nyskabelser (“betydningsfuldhed”, “konstruering”, “naturgroethed”, “enshed”, “ligepladhed” osv.). Ret forvirrende er de hyppige fejl i brugen af det possessive pronomen, hvor *sin/sit* forsvinder til fordel for *dens/dets*. Uproblematisk er heller ikke den til tider noget polemiske stil, særlig ikke da forfatterne selv advarer mod fænomenet: “(...) når forenklingerne eller de stereotype vendinger bliver en accepteret del af sproget og brugt “bevidstløst” i alle mulige forbindelser, er der grund til at være på vagt. Så bliver der tale om udnyttelse af historiske fænomener til fremme af egne eller medinteresseredes synspunkter” (s. 348-49). Check så de efterfølgende siders karakteristikker af forsknings-litteraturen!

“Besættelsestiden som kollektiv erindring” er, med sin omfattende og kritiske bearbejdning af epokens historiske forvaltning, en vigtig og inspirerende bog. Den kan sammenlignes med værkerne af Henri Rousso og Pieter Lagrou (Frankrig, Holland, Belgien) og Anne Eriksen (Norge). Tesen og mytens dekonstruktion måtte selvfølgelig komme til at røre ved noget, der var helligt for mange, og forfatterne var godt klar over, at deres bog selv ville blive et indlæg i debatten. I indledningen

fremsætter de ligefrem - og helt usædvanligt - ønsket om, at en eventuel kritik vil rette sig mod deres argumenter og ikke mod deres personer... Det var et ønske, der kun delvis gik i opfyldelse. Bogen affødte nogle voldsomme reaktioner i offentligheden, således nåede dele af veteranmiljøet at fordømme den, allerede inden den var udkommet. De mange protester kan dog ikke være kommet bag på forfatterne, for selv om misteltenen tages i ed med formuleringer á la "Heltemodet over for besættelsesmagten [var] enestående hos en række modstandsfolk" (s. 72), så er mange af bogens kapitler faktisk formuleret stærkt polemisk. Kapitlet om "Linien-Lyset" er det bedste eksempel; her hedder det, at formanden for Fredsskulptur 1995-Komiteen "utrætteligt støttede projektet", visse af angrebene på projektet karakteriseres som "skingre" og "absurde", mens ophavskvinden selv argumenterede "overbevisende", osv. Man må også nødvendigvis støde overlevende efterladte, når man vover formuleringer som denne: "Med mindesmærkerne over faldne frihedskæmpere som den absolut største gruppe skabtes en fortælling i monumenter om besættelsestiden, der reducerede periodens historiske modsætningsfylde til modstandskampen og overbetonede dennes omfang og

betydning. (...) den liberale opsætning af mindesmærker kan synes uden proportioner. Det samme gælder den betydning de faldnes død tillægges" (s. 294). - Eller når Frihedsmuseets udstilling, som den så ud indtil 1995, karakteriseres som propaganda og som "en grotesk overproportionering af modstandsbevægelsens og den væbnede kamps betydning for besættelsens, ja verdenskrigens forløb" (s. 432). Forfatterne kan altså ikke sige sig fri for også at skrive om, og tage stilling til, 1940-45.

Med deres bog skriver Bryld og Warring danmarkshistorie på mere end én måde. Bogens modtagelse i offentligheden kom i et vist omfang til at bekræfte dens egen tese, nemlig at besættelsestiden grundlæggende er en fortælling, som bekræfter det nationale sammenhold og udglatter de konflikter, besættelsen skabte, og at fortællingen dybest set er den samme for venstre- som højreorienterede veteraner. Fortællingens myteagtige karakter og opbygning er i sig selv en afvisning af forstyrrende korrektioner og alternative fortolkninger. *It was built to last*. Og så længe "De Fem År" er en del af den kollektive erindring, vil myten nok bestå. Om ikke andet bekræftes den, hver gang *Matador* bliver genudsendt.

Joachim Lund

Hvorfor krig?

Af Kai Verner Nielsen, cand. mag., lektor ved Amtsgymnasiet i Roskilde

Erling Bjøl (red. Knud Sandvej): *Hvorfor krig?* 296 s. 325 kr., Gyldendal, 1998.

Den nu 80-årige Erling Bjøl har i sit meget aktive otium begået endnu et værk, *Hvorfor krig?* Heri forsøger han at kortlægge og diskutere årsager til krige gennem praktisk taget hele verdenshistorien fra den peloponnesiske krig i det 5. årh. f. Kr. til krigen i Jugoslaven. Metoden er ikke overraskende en blanding af teorier fra faget *International politik*, som Bjøl i sin tid fik etableret i Danmark som professor ved Aarhus Universitet i 20 år, og en gennemgang af en række kon-

krete krige, deres årsager, hovedforløb og konsekvenser, der ofte medfører nye konflikter. Bjøls interesse er helt klart det mikroanalytiske niveau, nærmere betegnet beslutningstagerne og deres situation. Allerede ved bogens start stiller han sig tvivlende over for makroanalytisk kortlægning af krige og deres årsager.

Bogen er opdelt i otte kapitler, der igen er stærkt inddelt i underafsnit: *Krig og fred*, der gør rede for de tre analyseniveauer 1) vekselvirkninger mellem et anarkistisk system af suveræne stater, 2) de enkelte staters ydre adfærd og 3) beslutningstagernes adfærd. *Konfliktgeografi*, der gennemgår faktorer såsom

staternes territorier, formel suverænitet, grænse-landsproblematikken, f.eks. havet, vandløb og bjerge, sikkerhedsgeografi, f.eks. Ruslands tvivlsomme erfaringer med Karl 12., Napoleon og Hitler som forklaring på behovet for stødpudestater efter 1945, erhvervsgeografi med eksempler som kul, jern og olie samt vejr og vind, f.eks. Napoleon i Rusland 1812, og svenskernes færden over isen gennem Danmark 1658. *De dybe kræfter*, et udtryk anvendt af den franske historiker Pierre Renouvin om ”dynamiske strukturer, der dannede baggrunden for og skabte forudsætningerne for begivenhederne”. Ofte har disse strukturer eller faktorer ingen eller kun ringe mulighed for påvirkning fra de politiske beslutninger. Det kan være sygdomme som pest i Europa og kopper i Latinamerika, grønne revolutioner – således har kødspisende europæere været mere sårbare ved overbefolkning end f.eks. ris- og fiskespisende japanere – energikilder, transportmidler, våben f.eks. de franske kanoner, som Richelieu kaldte ”det sidste argument”, masseudskrivninger af soldater, krigsindustrikapacitet, kommunikationsteknik og dennes betydning for varsling og mobilisering, propaganda samt økonomiske faktorer.

Stat og nation. I dette fjerde kapitel definerer Bjøl suveræne stater som stater, der hviler på følgende forudsætninger: Stampersonale, arkiver, indtægter og kontinuitet, og som har en territorial afgrænsning. Staten skal have såvel dømmende, lovgivende som udøvende magt på sit territorium. Kontinuiteten bevares gennem et velorganiseret bureaukrati. Sammenfald mellem stat og nation kan ske via sproget og dynastisk ægteskabsdiplomati. I et underafsnit – *Konge og fædreland* – får Bjøl belært os danskere om, med en række eksempler, at vi ikke burde være så glade for vore konger. Et andet interessant underafsnit er *Det udvalgte folk*, hvor Bjøl påviser, at Grundtvig nærmest gjorde danskerne til et sådant i sine bestræbelser på at forherlige den danske fortid. Det er altså ikke kun et fænomen, som jøder og nationalsocialistiske tyskere har patent på! Kapitlet munder ud i en gennemgang af de nationale frihedskrige:

Danmark i 1848 og 1864, Italiens samling samt Tyskland og dets grænser i øst og vest, den jugoslaviske tragedie, folkeflugt og folkemord og til allersidst et afsnit med den lidt forvirrende overskrift *Kurdere, skåninger og sønderjyder*. Som helhed må det siges, at kapitlet virker lidt rodet og ustruktureret. Forfatteren har sat sig imellem to stole: en teoretisk gennemgang med eksempler og et konkret krigsforløb

Ekspansionisme kan for så vidt siges at være en slags forlængelse af nationalismen. Som Bjøl formulerer det: ”en politik, der tilstræber en udvidelse af det nationale territorium ud over, hvad den nationale selvbestemmelsesret berettiger”. Herefter følger en tour de force gennem verdenshistorien fra Alexander den Store og romerriget over en meget grundig og detaljeret skildring af solkongens udenrigspolitik til den russisk-japanske krig 1904-05. Et spændende underafsnit er *Efterligningens lov*, hvor Bjøl får påvist, hvorfor Tyskland var ivrig efter kolonier i Afrika, og hvorfor Frankrig kom til Vietnam. Som i det foregående kapitel sidder man som læser med det indtryk, at man er blevet klogere efter at have læst de grundige gennemgange af kendte og mindre kendte krige. Omvendt kan de mange eksempler næsten tage pusten fra én, og det virker noget tilfældigt, hvilke krige der er medtaget.

Sjette kapitel hedder *Magtbalancen* og handler primært om den europæiske ligevægt skabt i 1700-tallet, hvor England, Frankrig, Østrig, Preussen og Rusland nøje vogtede på hinanden og via skiftende koalitioner sørgede for, at ingen magt blev dominerende. Ikke sjældent var det afgørende, hvordan den engelske flåde stillede sig. En vigtig iagttagelse er, at ”den varige interesse i at opretholde en magtbalance på fastlandet betød ikke, at de forskellige allierede blev varige venner” (s. 184). Den fransk-tyske krig 1870-71 og 1. Verdenskrig kan forklares som udsprunget af denne magtbalance.

Næstsidste kapitel er *Krig og politik*, der ikke overraskende tager udgangspunkt i von Clausewitzs ofte citerede tese fra 1823, der går på at krigen er en fortsættelse af politikken

med andre midler. Som eksempler på tesens holdbarhed fremfører Bjøl den amerikanske borgerkrig, hvor Lincoln måtte ty til krig for at holde sammen på nationen, og Bismarcks tre krige mod Danmark 1864, mod Østrig 1866 og mod Frankrig 1870-71 med det mål at samle Tyskland. Bismarcks tre krige betegner Bjøl også som *instrumentalkrige*, dvs. krige som redskab for en – set fra Bismarcks synsvinkel – berettiget politik. En krig med en uberettiget politik kan kaldes *prestige krige*, en sådan var f.eks. Napoleon 3's uheldige krig mod Mexico i 1800-tallets midte eller Nassers krigstrusler mod Israel i 1967 og ikke mindst Margaret Thatchers Falklandskrig i 1982, der som bekendt gav hende en overvældende valgsejr. *Revançekrig*e er der nok af. Bjøl tager her udgangspunkt i krigene mellem Tyskland og Frankrig med årene 1871, 1914, 1919 og 1940 som omdrejningspunkter. *Borgerkrige*, der kan ses som forlængelse af indenrigspolitikken med andre midler, er ofte mere blodige end andre krige. Bjøl gennemgår foruden den før-omtalte amerikanske borgerkrig også den russiske efter 1. Verdenskrig og den spanske i 1936. Blandt de *religiøse krige* nævnes ofte 30-årskrigen, men som andre har påvist før Bjøl, drejede krigen sig om andet end religion. Det gælder i al fald den senere fase, da det katolske Frankrig gik ind i krigen på protestanternes side. De religiøse stridigheder var allerede bilagt 60 år tidligere med Augsburgfreden i 1555 med dens bestemmelser om, at den enkelte fyrste måtte bestemme regionens religion. Alligevel kunne krigene sagtens have religiøse motiver som medvirkende årsager, som f.eks. huguenotterkrigene i Frankrig. *Uafhængighedskrige* var der også flere af i 1700-tallet: f.eks. den amerikanske og den nederlandske. Endelig nævner Bjøl flere eksempler på såkaldte *lejlighedskrige*, især den europæiske fremfærd mod den tredje verden i 1500-tallet og 1800-tallet, og *lavinekrige*: Krimkrigen, der gennemgås meget grundigt, og 1. Verdenskrig. Kapitlets scoop er Bjøls drejning af Clausewitz: At politikken bliver en fortsættelse af krigen, når først den er brudt ud. Som eksempler kan nævnes gustav Adolfs politik efter sejrene i 30-

årskrigen, Napoleons politik i Italien efter landets erobring og igen 1. Verdenskrig.

Det sidste ord er meget betegnende overskriften på bogens slutkapitel. Her kommer Bjøl endelig ned på det af ham selv i indledningen erklærede mikroniveau: beslutningstagernes, hvor han, qua sit virke som politolog igennem en menneskealder, er på hjemmebane. Her opereres med *høge* og *duer*, f.eks. under Vietnamkrigen, og *alles frygt for andre* i 1792 og 1914 samt *dominoteorien fra Perikles til Mrs. Thatcher*, hvor det konstateres, at Eisenhower ganske vist formulerede domino-teorien, men realiteterne bag den kan påvises helt tilbage til udbruddet af den peloponnesiske krig. *Mål og motiver* kan være svære at fastslå. Bjøl giver hele ti mulige forklaringer på, hvorfor Gustav Adolf blandede sig i 30-årskrigen. *Bluff og risiko* kan også medføre krig. 1812 og 1914 anføres som eksempler. 1914 og Serbien bruges som eksempel på *de svages magt*, hvor en småstat har udløst en stor katastrofe. *Fortilfældets logik* har spillet en stor rolle i vort eget århundrede, ikke mindst for felttogene i 2. Verdenskrig og som udløser af Koreakrigen. *De store illusioner* som udløser af krige skal forstås derhen, at forventninger om en kortvarig krig ofte får beslutningstagerne til at vælge at gå i krig. Herunder hører også undervurdering af omkostningerne og af modstanderen, f.eks. Hitlers felttog mod Sovjetunionen i 1941. *De blinde og de døde* kalder Bjøl lidt nedsættende nogle af de beslutningstagerne, der ikke vil se eller høre på gode råd. Som eksempel nævner han P. Munchs ignorering af meddelelserne om det tyske angreb i april 1940 fra gesandten i Berlin. Dissonansdøvhed er et udtryk, der dækker modtagerens evne og vilje til kun at høre det, han selv vil høre. *Støj og sløring* dækker bl.a. over overraskelsen som et vigtigt led i den militære strategi. Her kan nævnes Sadats angreb på Israel i oktober 1973, der tilsyneladende tog Israels ledere på sengen, og Saddam Husseins invasion af Kuwait, fordi han ikke troede, at USA ville reagere så kraftigt, som tilfældet var. *Alexander Borgias lov* – opkaldt efter en pave – går ud på, at beslutningstagerne ofte omgiver sig med en

kreds af smigrere, hvilket ofte umuliggør en rationel og logisk handling der bygger på et kraftigt modspil fra kritiske rådgivere. Her kan Hitler og Saddam Hussein nævnes. Mod bogens slutning nævner Bjøl de tre kanaler til beslutningstagernes informationer: Efterretningsvæsenet, diplomati og pressen, hvis rolle ikke må undervurderes. Endelig spiller *de dødes magt og afmagt* en stor rolle. Frederik Wilhelm 3. havde i 1806, da han gik i krig mod Napoleon, Frederik den Store i tankerne, ligesom Napoleon 3. drømte om at efterligne sin navnebroder. Appeasement var helt klart et afskrækkende eksempel for Truman i 1950 ved Koreakrigens start, og – hvad Bjøl ikke nævner specifikt – for Eden i 1956 i forbindelse med Suezkrisen. For begge beslutningstagere var det vigtigt at reagere og ikke vise svaghed over for Nordkoreas og Egyptens handlinger. Bjøl slutter kapitlet og bogen med underafsnittet *Hvorfor krig*, hvor han med utallige eksempler understreger Dieter Ruloffs tese fra 1987: At ganske mange krige er blevet startet ved fejltagelser eller fejlvurderinger. Det er uhyggeligt.

Bogens litteraturliste, der er meget omfattende, rummer både specialværker om enkeltkonflikter og krige og bredere værker om krig. Bogen har et register, der gør det let at bruge den som opslagsværk, hvis man f.eks. ønsker at læse om Boerkrigen eller Baselfreden, general Joffre eller hertugen af Wellington.

Bjøl har skrevet et værk, hvor man som antydnet bliver klogere under og efter læsningen. Hans overblik er imponerende. Mange af krigenes, f.eks. Ludvig 14's, Napoleonskrigene

og Krimkrigen gennemgår han meget personligt og grundigt. I stedet for et egentligt noteapparat nævner han forfatter og årstal til et bestemt hovedværk som støtte for sit synspunkt. Det kan være farligt, da det ikke kan undgås, når han behandler så stort et tidsrum, at han må bygge på ganske vist væsentlige, men også tilfældige værker. Det kan også virke lidt vilkårligt, hvilke krige der omtales. Personligt savner jeg en fyldigere omtale af 100-årskrigen og den græske og kinesiske borgerkrig, men alt kan naturligvis ikke være med. Min største indvending mod bogen er imidlertid, at den virker ustruktureret eller rettere – ikke gennemført struktureret. Således skuffer kapitlet om beslutningstagerne. I stedet for en mere systematisk gennemgang og analyse, som en mand af Bjøls kaliber sagtens ville kunne skrive, får vi en række eksempler og mange kuriositeter, som f.eks. at Eisenhower hellere ville spille scrabble end domino (s. 242). Men enkeltanalyserne og forudsætningerne er flot og grundigt stillet op. Et par steder i bogen antyder Bjøl, at han agter at skrive en pendant med titlen *Hvordan fred?* Den glæder vi os til, og der er næppe tvivl om, at de to værker skal læses i sammenhæng. Ligesom magtbalancen i Europa har været medvirkende til at udløse 1. Verdenskrig, har den på den anden side også opretholdt fred i perioderne 1815 til 1848 og 1871 til 1914.

Kai Verner Nielsen

Ønsker man en kort introduktion med kildeuddrag, kan jeg anbefale Johan Bender: *Fra Troja til Hiroshima* (1975), som ikke er med i litteraturlisten

Generaldirektøren og sandheden

Af Steen Ousager, cand.mag., seniorforsker, arkivar ved landsarkivet for Fyn

Ole Knutzen: *Sandheden forældes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41*. Strandbergs forlag. 176 sider.

I den kommunistiske efterkrigspressen afbildede en af de måske mest perfide og ondskabsfulde Herluf Bidstrup-tegnin-

ger den danske statsbanedirektør Peter Knutzens deroute. Som en minihitler eller -Napoleon fremstilledes han i nogle sekvenser stående som statue på en sokkel. Først i selvbevidst ud-gave og med en sokkeltekst om hans egen-skaber som DSB-redningsmand. Siden som det store borgerskabs mand, der

som togchef mishandlede den lille mands cykler under krigen og endelig som den ynkelige nazist, der omsider havde tabt slaget.

Men var det virkelig generaldirektørens rolle at genere den lille mand og hans cykler? Støttede generaldirektøren virkelig personligt den tyske krigsmaskine, og er det rigtigt, at han var overbevist nazist? Hvad var kommunisternes – og for den sags skyld også mange andre grupper med tilknytning til modstandsbevægelsen – dagsorden i denne sag?

Den med cyklerne er der en umiddelbar forklaring på: Transportbehovet også for cykler steg eksplosivt, men der var blevet færre tog. Verden var nemlig i krig, Danmark var besat, men alligevel iværksatte dagbladet Politiken i 1942 en kampagne, hvor statsbaneledelsen blev kritiseret for ikke at tage tilstrækkeligt hensyn til folks behov for at få cykler med toget. DSB efterlyste forståelse for situationen, men kritikken fortsatte, og Knutzen måtte året efter ud og tale dunder til den forvænte befolkning. Den og medierne fattede endnu ikke, selv så langt hen i krigen, at man ikke kunne påregne at få en siddeplads, men måtte være glad for overhovedet at blive befordret. Situationen var derfor den ejendommelige, at generaldirektøren under krigen blev kritiseret for ikke at tilgodese disse behov godt nok, men efter krigen, at det var sket kun alt for godt.

Hos Bidstrup blev det til, at der ikke var plads til cykler og til danskerne, fordi Knutzen hellere ville køre for værnemagten. Og rigtigt var det: De særlige transporter for tyskerne toppede netop i 1943-44 med et kolossalt omfang, men selvfølgelig ikke efter Knutzens ønske endsige på hans befaling.

Men støttede Knutzen så den tyske krigsmagt: Ja, indirekte i hvert fald, for det var den danske jernbaneadministration, der stod for planlægningen og driften også af de særlige transporter. Således var det de danske baner og de danske togfolk, der kørte for tyskerne og værnemagten og dermed reelt leverede arbejdskraft m.m. til den tyske krigsmaskine. Men var det Knutzens beslutning? Nej, tyskerne havde i deres 13 punkts program fra den

9. april 1940 meddelt den danske regering, at samfærdselsmidlerne ikke måtte beskadiges, og jernbanerne skulle stilles til rådighed i det omfang, der var brug for det. Det havde regeringen i løbet af formiddagen ladet meddele generaldirektoratet, der i øvrigt ellers ingen instrukser fik. Da tyskerne så dagen efter installerede sig i generaldirektoratet, havde Knutzen intet valg, og i overensstemmelse med den politik, regeringen lagde op til, forsøgte han at få det bedste ud af den: Knutzen og hans folk skulle køre tog for tyskerne, for at danskerne også fortsat kunne tage toget på arbejde og få tilført brændsel og fødevarer i en situation, hvor landet pludselig var blevet afgørende afhængig af jernbanetrafikken igen.

Med direkte kontakter til tyskerne over hele landet og med faste køreplaner for de tyske militærtog var DSB i mange sammenhænge blevet den danske samfundsinstitution, der trådte mest direkte og åbenlyst i kontakt med tyskerne. Det kunne ses og mærkes af den almindelige dansker, der i tiltagende grad fik besvær med at få cyklen og til sidst også sig selv med toget. Men selvsamme dansker kunne ikke i samme grad se, hvad der skete i de ministerielle kontorer og andre steder, hvor forhandlingspolitikken frem til 1943 i virkeligheden blev realiseret – og hvor målet var, at DSB netop skulle køre, som det gjorde.

Var den effektive Knutzen så virkelig nazist? Han havde i hvert fald siddet i møder med tyskerne adskillige gange; han havde afholdt julefrokoster for nogle af dem, og han havde påhørt koncerter, som tyskerne lod afholde i gården til generaldirektoratet i Sølvgade. Han havde været med, da tyskerne med et storstilet arrangement i militært regi lod markere, at arbejdet med anlægget af en Fugleflugtslinie var gået i gang. Som statsbanechef havde han ladet udarbejde tysk reklamemateriale, der fremhævede de hvide, rene danske kødgodsvogne, der, når de kørte rundt i Tyskland i stort tal, skulle opfattes som en venlig hilsen til Tyskland fra Danmark og dets uhyre effektive og rationelle landbrug. Og den tyske rejsende, der ville til Danmark, måtte ifølge samme materiale endelig møde

frem, så han kunne nyde den velordnede danske jernbanedrift: "In Dänemark sind Sie immer ein erwünschter Gast."

Det var meget provokerende, hvis man ikke kendte ophavssituationen og sammenhængen eller kunne læse mellem linierne. Men det var Knutzens syn, at skulle der samarbejdes, så skulle man smøre lige præcis dér, hvor det gav de bedste resultater i henseende til målet. Det var at komme så uskadt gennem krigen som muligt og i de første år at undgå en nazistisk magtovertagelse. Den nævnte annonce var da også indsat i Udenrigsministeriets Tidsskrift. Målgruppen var dermed klar: Ikke den danske befolkning, heller ikke den tyske eller andre kredse i transportbranchen, men derimod tyske regeringskredse. Det, annoncen nemlig i virkeligheden sagde, var: Kom bare herop og se. Se, hvor effektive vi er til at klare tingene selv. Det kan I - og underforstået de danske nazister - alligevel ikke klare. Lad os derfor passe os selv. Lad os derfor beholde vores regering.

Netop med det formål havde den danske regering opfordret Knutzen til at påtage sig hvervet som formand i dansk-Tysk Forening, et hverv han ligeledes gennemførte med stor effektivitet og efter samme princip, som det udfoldedes i banereklamen. Men i den brede offentligheds øjne var han derved - nok særlig i krigens sidste år - kommet til at stå som repræsentanten for et direkte samarbejde, ja nærmest kollaboration med tyskerne. Faktisk var det da heller ikke alle medlemmer i Dansk-Tysk Forening, der kunne stå den nationale distance.

Med sine aktiviteter og sin virksomhed blev Knutzen derfor i aller højeste grad et billede og symbol på den forhandlingspolitik, der fra 1943 og selvfølgelig især efter 4. maj 1945 i nogen grad blev underbetonet. Den havde kommunisterne ingen del i, og derfor kunne de og modstandsbevægelsen i særlig grad hetze mod Knutzen. Men alle anklager for kriminel virksomhed måtte frafalde, og at han faktisk havde ført statsbanerne relativt ubeskadiget gennem besættelsen blev også anerkendt. Alligevel blev han i tjenestemand-

retten dømt for uværdig national optræden, om end kun for en brøkdel af de forhold, der ellers var blevet taget op. Knutzens problem syntes at være, at han alt for effektivt og i kraft af sin stilling og pålagte hverv meget åbenlyst havde operationaliseret den politik, de samarbejdende politikere og den daværende regering havde udstukket og udpeget ham til at føre. Men det snavs, han derved var kommet i berøring med til dels på andres vegne, klæbde stærkere end forventet eller forudset. Og ikke ret mange hjalp ham med at vaske hænder i den efterfølgende tid, hvor der virkelig blev kø ved håndvasken.

At der juridisk set imidlertid var sket et justitsmord med dommen over Knutzen, var han og adskillige jurister og politikere i samtiden ikke i tvivl om, og sagen har derfor også mange gange siden været oppe at vende både i den historiske debat og i dagspressen. Senest har nu også han søn, Ole Knutzen med den foreliggende bog forsøgt at rense sin far. Ole Knutzens bog er en svidende anklage mod et inkompetent, følgagtigt dansk retssystem, men handler først og fremmest om faderens rolle i Dansk-Tysk Forening. Bogen fokuserer næsten udelukkende på de forhold i 1940-41, der førte til dommen ved tjenestemandsdømmestolen.

I sin bog fremlægger sønnen en lang række hidtil ubenyttede dokumenter fra arkiverne. Han dokumenterer overbevisende, at Peter Knutzen blev formand for Dansk-Tysk Forening på opfordring af den danske regering. Ideen med Dansk-Tysk Forening var angiveligt at skabe modvægt til de danske nazister og deres krav på regeringsmagten. Ved at tage kontakt med tyskerne, således som regeringen også bad amtmændene gøre det på lokalt plan, håbede man på at få større spillerum for danske initiativer og især til beskyttelse af danske interesser.

For regeringen blev han et værdifuldt instrument. Forfatteren dokumenterer overbevisende, at det bl.a. takket være Peter Knutzens indsats lykkedes at skabe en dansk modvægt til de danske nazister og deres krav om regeringsmagten. Peter Knutzen bidrog per-

sonligt til, at tyskerne i hvert fald i første omgang opgav deres krav om en anden statsminister under den såkaldte regeringskrise i 1940-41. Hans virkemidler havde været krasse, set med eftertidens øjne, men den målgruppe, nemlig tyske regeringskredse, som de var tiltænkt, lod sig altså påvirke. Så effektivt havde Knutzen handlet, at han en overgang figurerede som statsministerkandidat blandt enkelte tyske topembedsmænd. Det betød, at mange, der ikke havde indsigt med mål og midler, fik budskabet galt i halsen.

Det er godt at bogen er kommet frem. Den fremlægger en lang række hidtil ubenyttede dokumenter fra især Udenrigsministeriets arkiv og kaster nyt lys over forhandlingspolitikken i 1940-41. Den dokumenterer, at Knutzen ikke var nationalt uværdig, men efter bedste evne og med succes førte regeringens og politikernes forhandlingspolitik ud i livet. Det står fast, at generaldirektørens egen selvbiografi fra 1948 faktisk står til troende: Heri hævdede han, at han alene ønskede at bidrage til forhandlingspolitikken videreførsel på et dansk grundlag i forlængelse af den officielle danske politik - hvad samtidens politikere da også påskønnede ham for.

Alligevel står, når man har læst bogen, stadig det spørgsmål tilbage: Var den officielle danske forhandlingspolitik og sikring af egeninteresser på andres bekostning nationalt værdigt? Det mente magthaverne i 1948 tilsyneladende ikke, når de nu dømte Knutzen, selv om det i stort omfang var de selvsamme, der havde siddet ved magten i 1940-43. Men de blev ikke dømt, og spørgsmålet er derfor, om Knutzen i virkeligheden kom til at fungere som en ganske bekvem syndebug - et spørgsmål, som bogen imidlertid ikke tager op?

Bogen har derfor et problem. Den er så engageret i hovedpersonen og i den snævre problemstilling, at den forudsætter en meget stor paratviden om tiden og dens persongalleri. Samtidig har den altså i det væsentlige indskrænket sig til først og fremmest at behandle personen Knutzen og dennes tidlige virksomhed i Dansk-Tysk Forening. Forfatteren har selv karakteriseret sin bog som et kommenteret kildeskrift. Men man savner alligevel en nøjere analyse af tiden efter regeringskrisen og specielt af, hvorfor det gik så galt for Knutzen i 1945-47. Særligt kunne det have været interessant med en vurdering af, om specielt kommunisterne forsøgte at bruge Knutzen og sagen i en større sammenhæng.

Er det i hvert fald nu endegyldigt dokumenteret, at dommen over Knutzen målt ud fra sagens egne præmisser var uretfærdig og forkert, så sidder man altså stadig tilbage med spørgsmålet: Var det i virkeligheden et forsøg på at få dømt samarbejds- og forhandlingspolitikken? Og i så fald med rette? Eller var det en en dom over en embedsmand, der trådte på en usynlig grænse, der først senere blev konstrueret? Eller fattede efterkrigstiden simpelthen ikke de subtile virkemidler, generaldirektøren havde valgt for at nå sit og de samarbejdende politikeres mål? Det sidste er bogens konklusion, og spørgsmålet er måske derfor i virkeligheden dette helt generelle: Hvor langt kan og skal man gå for at nå et bestemt endemål? Det er stadig dilemmaet, når vi skal vurdere forhandlingspolitikken i Danmark 1940-1943. Med bogen har vi fået endnu et spændende bidrag til den diskussion.

Steen Ousager

Homo Rusticus... (I) "Ved en and, at den er en and?"

Af Peter Henningsen, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Dansk landbohistorisk forskning har aldrig haft tradition for at være teoretisk anlagt, og det kan derfor ikke undre, at de danske landbohistorikere aldrig har underkastet begrebet *bonde* nogen form for begrebshistorisk eller kulturhistorisk analyse. Landbohistorikerne har f.eks. aldrig forsøgt at definere bondebegrebet, men blot taget for givet, at alle vidste, hvad man talte om, når man snakkede om bønder: En bonde var simpelthen en person, som arbejdede med jorden. Hermed har man imidlertid uforvarende taget stilling til fordel for en erhvervs-mæssig definition, mens man til gengæld har ignoreret, at begrebets etymologi er fast knyttet til det feudale og postfeudale samfund, samt at anvendelsen af begrebet *bonde*, når det hæftes på en bestemt person eller befolkningskategori, også har en række juridiske, politiske, sociale og kulturelle implikationer, som f.eks. ikke gælder for begrebet *landmand*.

Begrebet *bonde* hører til inden for det samfundssystem, som antropologer og sociologer almindeligvis kalder det traditionelle og historikerne det feudale, mens begrebet *landmand* er et produkt af moderniteten og det nye klassedelte samfund, som voksede frem i kølvandet på de store landboreformer i slutningen af det 18. århundrede. Sagt med andre ord tilhører bonden begrebsmæssigt standssamfundet, mens landmanden tilhører klassesamfundet. Allerede nu står det altså klart, at man ikke blot kan kalde jordbrugere for bønder uden dermed implicit at placere dem inden for rammene af et feudalt standssamfund. Det har dog aldrig bekymret landbohistorikerne. De har derimod brugt begreberne *bonde* og *landmand* i flæng uden at bekymre sig om begrebshistoriske betragtninger af ovenstående art.

Det problematiske i landbohistorikernes manglende interesse for begrebs- og kulturhistorie er, at de helt synes at overse, at bondebegrebet ikke er en

erhvervs-mæssig kategori, men blot en betegnelse for de mennesker, som ingen privilegier besad og som datiden derfor henførte til fjerdestand. Under enevælden udgjordes den øverste stand af adelen, den næste af gejstligheden, dernæst kom byernes borgerskab og tilsidst fulgte bondestanden. Og folk inden for bondestanden behøvede ikke at være jordbrugere, selvom de fleste var det. De kunne også være fiskere eller kræmmere, hyrder eller landhåndværkere, kromænd eller møllere m.m. I brugen af begrebet *bonde* skelnede man heller ikke imellem gårdmænd og husmænd. Det er derimod en skelnen, som hører en senere tid til.

Ved siden af begrebet *bonde* anvendtes desuden samlebetegnelsen *almue*. Almuen bestod af alle upriviligerede beboere på landet samt af de byboere, som ikke havde taget borgerskab. Fra tid til anden ser man således i kilder fra det 18. århundrede anvendt en skelnen mellem landalmue og byalmue. Til tider anvendtes almuebegrebet også specifikt til at betegne de nederste sociale grupperinger i bondestanden, f.eks. i tilfælde, hvor der tales om "bønder og menig almue".

Særligt amerikanske antropologer har gennem mange år skændtes om, hvorledes man skulle definere en bonde, og selvom der er blevet viet talrige kræfter til foretagendet, er det aldrig lykkedes "peasantologerne" at komme med en definition, som alle kunne acceptere. Sammen med resterne af den gamle strukturfunktionalisme døde den antropologiske definitionsmani dog ud i begyndelsen af 1970'erne og efterlod blandt forskerne en resigneret tvivlen om bondens eksistens. Når det nu var umuligt at definere en bonde måtte det vel også betyde, at bonden ud fra en analytisk betragtning slet ikke eksisterede! Eller hur?

Peter Henningsen